

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 02.03.2022 Kabul/Accepted: 05.04.2022

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 395-422.

OSMANLI AYDINLARINDA SİYASİ MUHALEFET GELENEĞİ (SİYASETNAMELER ÖRNEĞİNDE 16.-18. YÜZYILLAR)

Kayhan ATİKⁱ

Öz

Siyaset, hâkim olmak, işi idare etmek, düzene koymak, yönetmek anlamına gelmektedir. Siyaset olgusunun iktidar ve muhalefet olmak üzere iki temel unsuru vardır denebilir. Her iki yapı da hedefi, görüşleri doğrultusunda etkileyebildikleri insanları yönetmeyi planlarlar. Tabii olarak bir yerde “iktidar kuvveti” varsa, orada kuvvetin icraatlarından memnun olmayan ve bunun sonucu olarak bu uygulamalara alternatifleri olan muhaliflerin de olması beklenir. Mevcut İktidarın idare anlayışına veya idare gücüne göre muhalefetin de vaziyeti tabii olarak değişecek, bazen yasal bazen de yasal olmayan zeminde faaliyet gösterecektir. Demokrasi veya cumhuriyet gibi idarelerde muhalefet önemsenirken, totaliter rejimlerde ise muhalefetin varlığı bile vatanın birliği için tehlike olarak nitelendirilmektedir. Yeni Osmanlılar, Batılı anlamda ilk muhalif hareket olarak düşünülebilir. Kendilerini çıkardıkları gazeteler ve basın vasıtasıyla ifade etmeye başlamışlardır. Osmanlıdaki Batı, İslam ve Türk unsuru, Yeni Osmanlıların düşüncelerinin yapılanmasında önemli etken olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun yıllar boyunca sağlıklı işleyen siyasi ve ekonomik sistemleri 16. ve 17. yüzyıllardan itibaren aksamaya başlayarak, 19. yüzyıllarda iyice zayıflamıştır. Çağdaş döneme ait olan bu kavramsal çerçevenin 16. ve 18. yıllarda bir karşılığının olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Osmanlı devlet yönetiminde şiddet içermeyen siyaset muhalefet erken dönemden itibaren vardır. 16. yüzyıldan itibaren siyasetname yazarları da yönetime karşı (padişah, sadrazam ve diğer bürokratlara) aykırı muhalif yazılar yazmışlardır. Tabii ki bütün gayeleri yönetimin kötüye giden yönlerini eleştirerek, daha iyi bir yönetimin olmasıdır. Aydınlar devletin siyasi ve ekonomik yönden bunalımlı döneme girmesinden dolayı, bu duruma sessiz kalmamış, yapılması gerekenlerin tespitini yaparak, bu bunalımdan çıkmanın çareleri ve olması gerekenleri tavsiye niteliğinde arz ederek, yönetime karşı muhalefetlerini açıkça ortaya koymuşlardır. Fakat aydınların siyasi muhalefet mücadelesi, bu günkü anlamda siyasi kimliğe dönüşmemiştir.

Bu çalışmada, Osmanlı tarihinin muhalefet geleneği içinde siyasetnamelerin yeri üzerinde durulacaktır. Siyasetname yazarları padişahların yönetime dair uygulama ve davranışlarına karşı on altıncı yüzyıldan itibaren aykırı yazılar yazmışlar, onları uyarılmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Siyasi Muhalefet, Aydınlar.

The Tradition of Political Opposition in the Ottoman Intelligence (16th-18th Centuries, on the Example of Politics)

Abstract

Politics means to dominate, to manage, to regulate, to manage. It can be said that the phenomenon of politics has two basic elements, namely power and opposition. Both structures plan to manage the people they can influence in line with their goals and opinions. Of course, if there is a “power of power” somewhere, it is expected that there will be opponents who are not satisfied with the actions of the force

ⁱ Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırıkkale/Türkiye, e-posta: kayhanatik@hotmail.com., ORCID ID: 0000-0002-6312-9130.

and as a result, have alternatives to these practices. According to the current government's understanding of administration or administrative power, the opposition's situation will naturally change, and it will operate on sometimes legal and sometimes illegal grounds. While opposition is considered important in administrations such as democracy or republic, in totalitarian regimes, even the presence of opposition is considered a danger to the unity of the homeland. The New Ottomans can be thought of as the first oppositional movement in the Western sense. They began to express themselves through the newspapers and press they published. The Western, Islamic and Turkish elements in the Ottoman Empire were an important factor in the structuring of the thoughts of the New Ottomans.

The political and economic systems of the Ottoman Empire, which had been operating uninterrupted for many years, began to fail from the 16th and 17th centuries, and almost came to a collapse in the 18th and 19th centuries. It is not possible to say that this conceptual framework, which belongs to the contemporary period, had a counterpart in the 16th and 18th years. There was non-violent political opposition in the Ottoman state administration from the early period. Since the 16th century, the writers of the politics have also written opposing articles against the administration (the sultan, the grand vizier and other bureaucrats). Of course, all their aim is to have a better administration by criticizing the bad aspects of the administration. Since the state had entered a politically and economically depressed period, the intellectuals did not remain silent about this situation, by making a due diligence, by writing down the remedies and the things that should be done to get out of this crisis, and clearly showed their opposition to the government. The struggle of the intellectuals for political opposition had not turned into a political identity in today's sense.

In this study, the place of politics in the opposition tradition of Ottoman history will be emphasized. Since the sixteenth century, the authors of the policy have written contradictory articles against the practices and behaviors of the sultans regarding the administration and warned them.

Keywords: Ottoman, Political Opposition, Intellectuals.

Structured Abstract

Politics means to dominate, to manage, to regulate, to manage. It can be said that the phenomenon of politics has two basic elements, namely power and opposition. Both structures plan to manage the people they can influence in line with their goals and opinions. Of course, if there is a "power of power" somewhere, it is expected that there will be opponents who are not satisfied with the actions of the force and as a result, have alternatives to these practices. The situation of the opposition will naturally change according to the understanding of administration or administrative power of the current Government, and it will operate on legal and sometimes illegal grounds. While the power of opposition is considered important in governments such as democracy or republic, in totalitarian regimes even the presence of opposition is perceived as a threat to the unity and integrity of the homeland.

The New Ottomans Association emerged as the first opposition movement in the Ottoman sense today. They tried to express themselves through the newspapers they published. Their ideas were formed by the influence of Western, Islamic and Turkish culture. Therefore, the New Ottomans accepted westernization and modernization by preserving their own culture. With the influence of the New Ottomans, the First Constitutional Monarchy was proclaimed in 1876 and the first constitution, Kanun-ı Esasi, dated 24 December 1876. While the constitution provides protection to the New Ottoman bureaucracy by limiting the absolute power of the sultan, it also expresses the desire of the newly emerging middle classes to govern the state. The 1876 Constitution, while maintaining the central position of the sultan, gives importance to participation and conciliation in decision processes.

With the proclamation of the First Constitutional Monarchy in 1876, which is a result of the work of the New Ottomans Society, the 1876 Constitution, prepared by Midhat Pasha and his friends, in the face of radical changes in Ottoman society, is accepted as the official beginning of Turkey's modern political system. In this process, II. The steps taken by Abdülhamit to create and strengthen the socio-economic infrastructure necessary for the establishment of a modern system in the field of education led to a great deal of later periods. The main radical

changes in the Ottoman Empire were the II. It was during the constitutional period. 1908 It happened with the re-activation of the Constitutional Monarchy or the Constitutional Monarchy.

In the Ottoman Empire, starting from the 19th century, with the developments such as the proclamation of the Tanzimat and the abolition of confiscation, the military was no longer the only power, but also the clergy and the ulema class began to oppose. In the 18th and 19th centuries, Kalemiye knew Europe and knew European languages well, participated in political meetings and took on important tasks. Thus, a new bureaucrat class, the scribe class, gained increasing importance. There were also dissenters among the Kalemiye class. In this way, divisions and conflicts arose within the centre. The modernization and bureaucratic rationalization in the 19th century did not eliminate the center-periphery antagonism, and created a new conflict ground between the gentry, the representative of the periphery, and the official-bureaucrat, the representative of the centre.

It is not possible to say that this conceptual framework, which belongs to the contemporary period, had a counterpart in the 16th and 18th years. There was non-violent political opposition in the Ottoman state administration from the early period. Since the 16th century, the writers of the politics have also written opposing articles against the administration (the sultan, the grand vizier and other bureaucrats). Of course, all their aim is to have a better administration by criticizing the bad aspects of the administration.

Since the state had entered a politically and economically depressed period, the intellectuals did not remain silent about this situation, by making a due diligence, by writing down the remedies and the things that should be done to get out of this crisis, and clearly showed their opposition to the government. The struggle of the intellectuals for political opposition had not turned into a political identity in today's sense. However, the opposition may not have been institutionalized during the Ottoman period, but it also used violence from time to time. We can explain this opposition with the rebellions in the Ottoman state.

It is not possible to talk about opposition in the Ottomans in today's sense. When the political opposition, as a concept, is handled with activities such as criticizing its current order or functioning, its practitioners and offering a different behavior against it, XVI. In the 19th century, we can see Lütfi Pasha as an oppositional figure. Therefore, we can speak of Lütfi Pasha, who duly fulfilled the duty of an opposition to identify problems and propose solutions, as one of the early examples of political opposition in the Ottoman Empire.

Lütfi Pasha, in the Asafname, said, "I found the ahval-i divan-i al-san quite miserable when this despicable man came to the ministry. He criticized the Kanuni period, saying that he found the divan very miserable and made efforts to fix it, saying, "I made some precautions and arrangements for seven years as much as I could." Again, Lütfi Pasha said, "Okay, it is necessary not to make judgments about the messenger. Like the messenger, there is no na-hemvar cruelty in the Ottoman Empire. The decree of the messenger is absolutely important, and it is necessary to whistle where there is a possibility of harming the sultanate. It happens, it is not permissible where it is not possible. In the time of my grand viziership for the sake of the poor, I gave up the range-i bargirs in some rooms". Here, too, Lütfi Pasha states that no messenger should be given as soon as possible. He states that there was no such inappropriate persecution as the messenger in the Ottoman countries. He also severely criticized the Kanuni period.

Âli criticized the sultan, viziers and other statesmen in many of his works, especially in "Nushatü's-Selatin". Throughout the country, money was collected from the poor people, but not all of it was spent for the ammunition of the soldiers, but was shared between the kadi and the regents; It is stated that each of the merchants of Egypt, Damascus and Aleppo had thousands of gold bags full of saddlebags, but taxes could not be collected from this gold, whereas tens of thousands of gold coins were received from Pinti Hamit, one of the wealthy of the time of Fatih Sultan Mehmet.

Hırzû'l-Mülûk, was created over a long period of time by taking note of what the author saw and experienced and what was happening around him, and was written in order to ensure that the attitudes and behaviors of some state officials, which caused the state order to be shaken and corrupted, to be known by the sultan. The author regarded this job as a duty and fulfilled this task, which he considered obligatory. When attention is paid, Hırzû'l-Mülûk considered it his duty to tell the author the reasons for the deterioration of the state order to the sultan, and he saw

this as a duty for himself. In other words, he saw it as indispensable and indispensable. Therefore, he considered the opposition, which means voicing what was done wrong, as his duty.

In the *Kitâb-ı Mustetâb*, the author states, "Moreover, the sultan should be warned that he should immediately find a person with these qualities and appoint him to the grand vizierate." It is emphasized that the sultan should be warned by saying this. The author conveyed the political, social and economic situation of his period in a wider and more systematic way than Koçi Bey and states the disorders and their reasons as follows: "The main reason for the deterioration of the Ottoman state order and old laws is the weakening of the sultan's authority. Because the sultan is considered the soul of the state. Previously, only the vizier-i-azam did business on behalf of the sultan, no one interfered. Now direct orders have been given on behalf of the sultan. Irresponsible people use this authority for their own personal interests. The indifference of the sultans to state affairs also played a major role in the weakening of the authority. This weakness is the main cause of turmoil in the states. There is no one here who cares about the sultan's edict as before. Again, the author clearly opposes the actions of the sultan.

Koçi Bey criticizes the sultans in a very scathing manner. He speaks with an air of praising them: "It is not hidden in the magnanimous hearts of the magnanimous khan, who is felicitous and flamboyant, that until the date of 1574, great viziers had full independence and no one interfered in the affairs of those who were in the office of vizier. They were in charge of appointment and dismissal, and no one knew the treatment between the sultan and them. No one would dare to interfere in these matters. From that date on, courtiers and relatives of the sultan found squares and ranks in the presence of the sultan and became involved in the affairs of the sultanate.

Kâtip Çelebi states that the *sahib-i seyf* (the owner of the sword) must come in order for the deteriorations in the state order to be corrected. There were also those who interpreted *Sahib-i seyf* as a dictator. IV, who was in the reign at the time the treatise was written. Considering that Mehmed was still a child, it is understood that what Haji Khalîfa meant by *sahib-i seyf* was a grand vizier who would provide authority. As a matter of fact, after a while, Köprülü Mehmed Pasha came and put the state affairs in order. Here, he openly criticized that the sultan could not be an authority and that there were weaknesses in the administration.

Defterdar Mehmet Pasha is one of our intellectuals who raised his voice to criticize what he saw around him at the beginning of the decline of the state, considering the heyday of the Ottoman state. He even lost his life because of this opposition. In fact, he was not criticizing the system, but the way it was governed. What he criticizes are abuses and corruption in the state. The author argues that intelligence, knowledge, honor and experience should be the basic characteristics of those who will take charge in the state administration.

İbrahim Müteferrika criticized in general terms on every subject without targeting individuals. Since he was an excellent diplomat, he expressed what he had to say, paying attention to the subtleties, taking into account the audience he was addressing. He is the archenemy of bigotry, laziness and apathy. He summarizes the situation of the Ottoman Empire at that time with "*hâb-ı ğaflet*" and "*kemal-i taqâsül*". Müteferrika expressed his purpose in a very literary language, without further ado, according to the scientific level of his opponents. His style is both scientific and intellectual. The author generally criticizes statesmen, abuses and corruptions, not the system.

Penah Efendi also criticized the management of *mukataas* with the *malikane* method on the condition that he is alive. According to him, this situation is something that has arisen completely out of heedlessness. Emphasizing that the existence of more than one *mukataa* in an accident causes confusion, the author proposes that one *mukataa* be arranged in each accident and that the *mukataas* are returned to the owners of the mansion after the arrangement. In this part, the author criticized the statesmen in general. But he implicitly criticized the sultan and the grand vizier. In addition, Penah Efendi indicates the institutions that do not work and fail in the system.

Giriş

Muhalefet, Arapça halefe kökünden, karşı, zıd, uymama, başka türlü olma; hilâf, muhâlif, muhâlefe, karşı fikirde olan, aleyhinde anlamlarına gelmektedir. Muhalefet, sözlükte “ayrılmak, geri kalmak; aykırı davranmak, uyuşmamak” gibi anlamlara gelirken, siyasette iktidar dışındaki partileri de tanımlar. Bu tanım, yanlış bulduğunu eleştirmenin dışında, daha iyiyi ve geniş kitleler yararına olanı savunmayı, onun için mücadele etmeyi, gerektiğinde yanlış düzeltmeyi de içerir. Demokrasi, insan hakları, düşünce özgürlüğü, hukukun üstünlüğü gibi ilkeler, çağdaş devletin yapı taşlarıdır. Hukuk devletinde, muhalefetten etkin roller üstlenmesi beklenir. Bu beklentilere sahip demokratik toplumlarda, muhalefete geniş hak ve özgürlükler sağlanır, bütün bunlar güvence altına alınır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda da muhalefete bu hakları tanıyan maddeler mevcuttur (Şemseddin Sami, 1397, s. 1306; Sarı, 1982, s. 434-436; Âşıkutlu, 2005, s. 402-403).

Siyaset, hâkim olmak, işi idare etmek, düzene koymak, yönetmek anlamına gelmektedir. Siyaset olgusunun iktidar ve muhalefet olmak üzere iki temel unsuru vardır denebilir. Her iki yapı da hedefi, görüşleri doğrultusunda etkileyebildikleri insanları yönetmeyi planlarlar. Tabii olarak bir yerde “iktidar kuvveti” varsa, orada kuvvetin icraatlarından memnun olmayan ve bunun sonucu olarak bu uygulamalara alternatifleri olan muhaliflerin de olması beklenir. Mevcut İktidarın idare anlayışına veya idare gücüne göre muhalefetin de vaziyeti tabii olarak değişecek, bazen yasal bazen de yasal olmayan zeminde faaliyet gösterecektir. Demokrasi veya cumhuriyet gibi yönetimlerde muhalefetin gücü önemsenirken, totaliter rejimlerde ise muhalefetin varlığı bile vatanın birliği ve bütünlüğü için tehdit olarak algılanmaktadır (Öz, 2017, s. 57-68).

Pratikteki uygulamalar ne olursa olsun, iktidarı kontrol altında tutma, onu zayıflatma veya kuvvetlendirme tamamen muhalefetin başarısına bağlıdır. Bir nevi muhalefet reaksiyon olarak da değerlendirilebilir. Sadece politik söyleyışlere değişiklik için değil; kültürel, ekonomik ve dini, özetle sosyal yaşamın her alanındaki uygulama ve icraatlara karşı tepkide bulunabilir, duruma göre bulduğu destekle değişim tarafına gidebilir. Bu bakımdan muhalefetin belki de en çok üzerinde durduğu fikir ve söylem değişimdir denebilir. Zaten mevcut durumu savunuyorsa, gerçek manada görevini yapmadığından, taraftarlarına ümit olmaktan uzak olacaktır. Çünkü mevcut durumu savunmak iktidarın işidir, buna karşı çıkmakta muhalefetin görevidir. (Öz, 2017, s. 57-68).

İktidarın tarihi, muhalefetten önce olduğundan, muhalefetle ilgili yorum yapabilmek için iktidarın gidişatına bakmak gerektiği hususu kabul edilir. Her ne kadar tarihî öncelikleri varsa da icraatlarından dolayı zamanla yıpranırlar. Bu bakımdan da bazen iktidarda olma dezavantaja dönebilir. Nitekim iktidarlara yıpratıcı şeyler, zaman içinde vaatleri olan “değişimi” unutmaları veya ihmal etmeleri, değişen halka karşı “mevcut durum” haline gelen daha önceki devrin değişim çağrılarını göz ardı etmektir. Dolayısıyla bu durum, muhalefetin

faaliyetlerini başarıya ulaştıracak olan temel unsurdur. Netice olarak iktidar-muhalefet ilişkisi ikisinin de başarılarıyla tamamen doğrudan ilişkilidir. (Öz, 2017, s. 57-68).

Uzun uzadıya muhalefet oluşumlarından, özelliklerinden bahsetmeden çeşitleri üzerinde kısaca durmamızın faydalı olacağını düşünmekteyiz. Muhalefetle ilgili farklı tasnifler yapılmakla birlikte ana hatlarıyla muhalefeti, “sistemin içerisinde kalıp değişimi” savunan iç muhalefet ve “sistemin tamamına karşı olan” dış muhalefet olmak üzere iki kısma ayırmamız mümkündür. Dış muhalefet, çok daha zor ve mücadeleyi gerektirirken, anlık değişimler değil, nesilleri/tarihi etkileyecek bir strateji olarak düşünülür. İç muhalefet ise bunun tam tersi daha gevşek ve yumuşak düzeyde bir muhalefet tutumudur (Öz, 2017, s. 57-68).

Osmanlı’da bugünkü anlamda ilk muhalefet hareketi olarak Yeni Osmanlılar Cemiyeti ortaya çıkmıştır. Onlar, kendilerini çıkardıkları gazeteler sayesinde ifade etmeye çalışmışlardır. Onların fikirleri, Batı, İslam ve Türk kültürünün etkisiyle oluşmuştur. Bu yüzden Yeni Osmanlılar, batılılaşma ve modernleşmeyi, kendi kültürlerini muhafaza ederek kabul ediyorlardı. Yeni Osmanlıların etkisi ile 1876 yılında I. Meşrutiyet ve 24 Aralık 1876 tarihli, ilk anayasa olan Kanun-ı Esasi ilan edilmiştir. Anayasa, padişahın mutlak gücünü sınırlandırarak Yeni Osmanlı bürokrasisine koruma sağlarken, aynı zamanda yeni oluşmakta olan orta sınıfların devlet yönetimi isteğini dile getirmektedir. 1876 Anayasası, padişahın merkezi konumunu korurken, karar süreçlerinde katılımcılığa ve uzlaşmacılığa önem vermektedir (Cansever-Kiriş, 2019, s. 29-51).

Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin çalışmalarının bir sonucu olan 1876 yılında I. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte, Osmanlı toplumundaki köklü değişiklikler karşısında, Midhat Paşa ve arkadaşları tarafından hazırlanan 1876 Anayasası, Türkiye’nin modern siyasi sisteminin resmi başlangıcı kabul edilmektedir. Bu süreçte, II. Abdülhamit’in, eğitim alanında modern bir sistemin kurulması için zorunlu olan sosyoekonomik altyapıyı oluşturmaya ve güçlendirmeye yönelik attığı adımlar, daha sonraki dönemlerin önemli ölçüde öncülük etmiştir. Osmanlı Devleti’nde asıl kökten değişiklikler ise İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin çalışmalarının sonucu olan II. Meşrutiyet döneminde olmuştur. 1908 II. Meşrutiyet ya da Meşrutiyetin yeniden etkin hale gelmesi ile olmuştur (Cansever-Kiriş, 2019, s. 29-51).

Tanzimat’ın ilanı ile başlayan yeniden yapılanma fikir hareketlerinin sonunda, Türkiye’de siyasî partilerin temeli diyebileceğimiz, dernekler, cemiyetler ve sivil örgütler doğmuştur. I. ve II. Meşrutiyet’in ilanından sonra sosyal hayattaki değişiklikler neticesinde hızlı bir cemiyetleşme süreci başlamış ve bugünkü anlamda ilk siyasal partiler, ilk seçimlerin yapıldığı I. Meşrutiyet’ten sonra hayatımıza girmiştir (Cansever-Kiriş, 2019, s. 29-51).

Osmanlı Devleti’nde, merkez ve taşradaki yönetici tabakanın kendi içindeki faydacı ve çıkarıcı tavırlarının sonunda, elit içindeki bölünmeler ve gruplaşmalar, siyasi partileri ortaya çıkarmıştır. Belki de bunun sebebi Osmanlılarda yöneten ve yönetilen arasında belirgin ayrımın olmasından dolayıdır. Osmanlı yönetiminde üç yetkili sınıf vardı; bunlar askeri seçkin olan yeniçeriler, hukuki seçkin olan Ulema (İlmiye sınıfı) ve padişahın yakınındaki olan

yönetici elitti. Bu durum, literatürde merkez-çevre kavramı ile açıklanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde, merkez ile kastedilen askeri sınıftır. Yönetim, ulema, askeriye ve sultan üçlüsü diyebileceğimiz merkeze dayanmaktadır. Merkez ve çevre ikilisinde, çevrenin en baskın karakteri dindir. Özellikle, 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra tepki dini alanda ortaya çıkmış, merkez ve çevre arasında ve merkezin kendi içindeki bölünme de muhalefeti meydana getirmiştir. (Cansever-Kiriş, 2019, s. 29-51).

Osmanlı Devleti'nde, 19. yüzyıldan itibaren, Tanzimat'ın ilanı, müsaderenin kaldırılması gibi gelişmelerle birlikte artık askeriye tek güç değil, kalemiye ve ulema sınıfı da muhalefete başlamıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda, Kalemiye, Avrupa'yı tanıyor ve Avrupa dillerini iyi biliyor, siyasi toplantılara katılıyor, önemli görevler üstleniyordu. Böylece yeni bir bürokrat sınıf olan kalemiye sınıfı, giderek artan bir önem kazanmıştır. Kalemiye sınıfı arasında da muhalifler çıkmıştır. Bu şekilde merkez içinde bölünme ve çatışmalar ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıldaki modernleşme ve bürokratik rasyonelleşme merkez-çevre karşıtlığını gidermemiş, çevrenin temsilcisi eşraf ile merkezin temsilcisi memur-bürokrat arasında yeni çatışma zemini oluşturmuştur (Cansever-Kiriş, 2019, s. 29-51).

Tanzimat'tan önce ve sonra Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan siyasal çatışma ve gruplarının temelini, özellikle eğitimde yapılan değişimden sonra yetişen seçkinler oluşturmaktadır. Tanzimat öncesi dönemde, ülkeyi daha çöküntüye gitmekten uzaklaştırmak ve Osmanlı bürokratik yönetim geleneğini devam ettirmeye yardımcı olabilecek ve bazı değişiklikler yapılması gerektiği düşüncesiyle, bu değişiklikleri uygulayabilecek seçkin bir kadro yetiştirilmiştir. Bu nedenle subay yetiştirmek için Harbiye, hekimler yetiştirmek için Tıbbiye, kalifiye eleman ve idareci yetiştirmek için Mülkiye kurulmuş, Avrupa'ya aşına ve yabancı dil bilen, yetişmiş insan gücüne ihtiyaç duyulduğu için 1827 de ilk olarak bir talebe gurubu öğrenim için Avrupa'ya gönderilmiştir. (Cansever-Kiriş, 2019, s. 29-51).

Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun yıllar boyunca sağlıklı sayılabilecek bir şekilde işleyen siyasal ve ekonomik yöntemleri 16. ve 17. yüzyıllardan sonra aksamaya başlayarak 19. yüzyıllarda iyice zayıflamıştır. Hatta 18. Yüzyılların sonlarına doğru topraklarını bile koruyamaz hale gelmişti. Osmanlı askeri gücü artık çağdaş Batı ordularıyla kıyaslanmayacak derecede yetersiz kalıyordu. Özellikle askeri gücün Batı'dan gelen tehditlere karşı gelebilecek hale getirilme çabaları, aynı zamanda Osmanlı siyasal ve toplumsal düzeninde önemli değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Çağdaş döneme ait olan bu kavramsal çerçevenin 16. ve 18. yıllarda bir karşılığının olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Osmanlı devlet yönetiminde şiddet içermeyen siyasî muhalefet erken dönemden itibaren vardır. 16. yüzyıldan itibaren siyasetname yazarları da yönetime karşı(padişah, sadrazam ve diğer bürokratlara) aykırı muhalif yazılar yazmışlardır. Tabi ki bütün gayeleri yönetimin kötüye giden yönlerini eleştirerek, daha iyi bir yönetimin olmasıdır.

Aydınlar da devletin siyasal ve ekonomik yönden bunalımlı döneme girmesinden dolayı, bu duruma sessiz kalmayarak, durum tespiti yaparak, bu bunalımdan çıkmanın

çareleri ve olması gerekenleri yazarak, yönetime karşı muhalefetlerini açıkça ortaya koymuşlardır. Aydınların siyasi muhalefet mücadelesi, bu günkü anlamda siyasi kimliğe dönüşmemiştir. Fakat Osmanlı döneminde de muhalefet kurumsallaşmamış olabilir, ama zaman zaman şiddete başvurduğu da olmuştur. Bu muhalefeti Osmanlı devletinde çıkan isyanlarla açıklayabiliriz.

Bu çalışmada, Osmanlı tarihinin muhalefet geleneği içinde siyasetnamelerin yeri üzerinde durulacaktır. Siyasetname yazarları padişahların yönetime dair uygulama ve davranışlarına karşı on altıncı yüzyıldan itibaren aykırı yazılar yazmışlar, onları uyarılmışlardır. Çalışmamızda üzerinde durduğumuz yazar ve eserleri şunlardır: Lütfi Paşa, Âsafname, Gelibolulu Mustafa Ali, Nushatü's-Selahattin, Anonim, Hırzû'l-Mülük, Anonim, Kitâb-ı Müstetâb, Koçi Bey, Koçi Bey Risâlesi, Kâtip Çelebi, Düstûru'l- Amel li'Islahi'l-Halel, Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Nesâyıhu'l-Vüzerâve'l- Ümera, İbrahim müteferrika, Usulü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem, Süleyman Penah Efendi, Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası.

Aydınlar ve Görüşleri

Lütfi Paşa, Âsafnâme

Lütfi Paşa'nın nerede ve hangi tarihte doğduğu bilinmemekte beraber, 1488 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. II. Beyazıt (1481-1512) zamanında sarayı alınıp orada eğitim gördüğü bilinmektedir. Arnavut asıllı olan Paşa, Rumeli ve Anadolu'da görevlerde bulunduktan sonra Yavuz Sultan Selim'e (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) hizmetinde bulunmuş, Kanuni'nin kız kardeşi ile evlenmiştir. Kanuni'nin önce ikinci vezirliğini, sonra veziriazamlığını yapmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin birçok kademesinde görülen hasımlarının ve diğer devlet adamlarının kıskançlığı ve saray entrikaları yüzünden 1541 yılında sadarettten az edilmiş ve Edirne'deki çiftliğine çekilip, 1563 tarihindeki vefatına kadar dini, tarihi, siyasi mahiyette eserler yazmıştır. İşte Asafname de bu devrin mahsulüdür (Lütfi Paşa, 1326, s. 79; Gökbilgin, 1970, s. 96-101; Uğur, 1982, s. IV; Kütükoğlu, 1991, s. 49-99; Ali Bey, 1341, s. 13; Gelibolulu Mustafa Ali, No: 920, s.va 364a).

Lütfi Paşa gerek Asafname ve gerekse Tevarih-i Al-i Osman isimli eserlerinde bizzat padişahı, diğer devlet adamlarını ve yönetimi tenkit etmiştir. Asafname de "Hala padişahımız olan Sultan Süleyman Han, bu hakire vezaret-i uzma mansıbın fermentidigizemanda bazı adab u erkân u kanun u divan-ı hümayunu evvel gördüklerime muhalif ve perişan için..." (Lütfi Paşa, 352, s.Va: 2a-2b). Burada açıkça Divan-ı Hümayunun bazı esaslarını, yollarını ve kanunlarını daha önce gördüğüm şekillere muhalif ve daha perişan bir vaziyette gördüm diyerek tenkit etmiştir.

Asafname'de, " Bu hakir, mansıb-ı vezarete geldikte ahval-i divan-ı al-i şanı hayli perişan bulmuşdum. Mümkün olan mertebe yedi yıl tedbir ile intizam verdim" (Lütfi Paşa, 352,s.Va: 2b-3a).Lütfi Paşa, mütevazılık göstererek, bu değersiz kişi, vezirlik makamına

gelince şanı yüce Divan'ı halini çok perişan bulmuştum. Yedi yıl süren tedbirler sonunda, imkannisbetinde düzelttim, diyerek tenkit etmiştir.

“Olur, olmaz yere ulak ¹ için hüküm virmemek gerek. Ulak gibi, memalik-i Osmaniye’de, na-hemvar zulüm yoktur. Ulak hükmü kati mühim olub umur-u saltanata zarar ihtimali olur yerde virmek gerekdir. Olur, olmaz yerde cayiz değildir. Fukarayı halas için sadaretim zamanında menzil-i bargirleri bazı guşelerde vaz’ itdim”. (Lütfi Paşa, 352, s.Va: 4a). Burada da Lütfi Paşa, olur olmaz yere ulak verilmemesinin gerektiğini belirtir. Osmanlı ülkelerinde ulak kadar uygunsuz bir zulüm olmadığını belirtiyor. Ulak hükmü fevkalade önemlidir ve sadece saltanat işlerine bir zarar söz konusu olduğu zaman verilmelidir. Olur, olmaz yer ve zamanda vermek uygun değildir. Paşa, sadrazamlığı sırasında fakir fukarayı kurtarmak için, bazı yerlere beygir menzilleri (konakları) kurmuştur.

“Ve benim dahi padişahım Sulatan Süleyman Han hazretlerine arzım bu vech olmuşdudı ki, “selatin-i selefde berre malik çoktur, bahra malik azdır. Ve bahr seferi tedbirinde kâfir bizden artıktır. Biz ana galip gereküz” deyü arz ettiğimde cevabı, “sözün hakdır, öyle gerekdir”deyu buyurmuşdur (Lütfi Paşa, 352, s.Va: 9b). Burada Lütfi Paşa, önceki sultanlar karalara sahip olmuşlar, fakat denizlere çok az sahip olmuşlardır. Bizim denizlere de sahip olabilmemiz gerekir. Çünkü düşman bu konuda bizden üstündür, diye Kanuni Sultan Süleyman'ı uyarmıştır.

“Padişahımız zamanında İbrahim Paşa ve İskender Çelebi ki, iltifat ve unvan ile meşhur-i zaman olub, padişah bizzat saraylarına ve bağçelerinevarub cümle âleminuyununa diken olmuşlar idi, ahiru'l-emrfeth-i Bağdad'da birisi serdar oldukta bazı isnaddan ve biri hazine ve nüzulü kusur üzre tedarikinden mazhar-ı ğadab olmuşlardır” (Lütfi Paşa, 352: Va: 10a). Burada İbrahim Paşa ve İskender Çelebi'nin padişah tarafından çok iltifat gördüğünü, hatta o derece ki, herkesin gözüne batacak hale geldiğini belirtir. Ama bu kişiler Bağdat seferindeki hatalarında dolayı padişahın gazabına uğradıklarını belirtiyor.

“Ve vezir-i azam, padişah-ı âlem penaha ekser sözünde, “padişahım ben yükü boynumdan giderdim; doğrusun söyledim; ruz-ı cezada şimden geru cevabı sen vir”dimek gerekdir(Lütfi Paşa, 352, s.Va: 6b-7a). Yine Lütfi Paşa hem veziri hem de padişahı açıkça uyarıyor. Vezirin her zaman doğruları söylemesi gerektiğini vurguluyor, doğruyu söyledikten sonra artık sorumluluğun kendisinden kalktığını belirtiyor. Vezir padişaha konuyu sunduktan sonra, artık bütün sorumluluğun padişahta olduğunu, bundan sonra padişahında her türlü tasarrufunun kendisine ait olduğunu ve sonuçlarının hesabını da Allah'a karşı kıyamet gününde vereceğini hatırlatır.

¹ Devlete ait evrakları bir yerden bir yere götürüp getiren resmi memura ulak denirdi. Ulak geçtiği yerlerdeki istediği atları almak, gecelediği yerlerde hayvanlarıyla beraber yedirilip içirilmesini temin etmek üzere verilen emre” ulak hükmü” denirdi. Anadolu'da bir Moğol devri yadigârı olan ulak teşkilatının bir zulüm müessesesi haline gelmesi, Lütfi Paşa'yı bu zulmün önüne geçmeye sevk etmiştir.

Gelibolulu Mustafa Ali, Nushatü's-Selahattin

Asıl adı Mustafa olan âlim 24-25 Nisan 1541 tarihinde Gelibolu'da doğmuştur. Altı yaşında okula başlamış, on altı yaşına geldiğinde medreseye girmiştir. Birçok medresede tahsil görmüştür. Ali 1561 yılında yirmi yaşında şehzade Selim'i Divan kâtibi olmuştur. 1562-1563 yılları arasında Şam Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa'nın Divan kâtibi görevinde bulunmuştur. 1568-1569 yılları arasında yine Mısır'da Divan kâtipliği yapmıştır. 1570-1571lerde Ferhat Paşa'nın Divan kâtibi olmuştur. Nasihatü's-Selahattin'de sekiz yıl serhat boylarında akıncılarla beraber olmuştur. III. Murat'ın tahta geçmesi üzerine İstanbul'a gelmiş ve ondan bazı vazifeler talep etmiş ama kabul edilmemiştir. Ali daha sonra münşilik, Halep tımar defterdarlığı, Erzurum mal defterdarlığı, yeniçeri kâtipliği, 1592 de deftere emini, Amasya, Kayseri Sancak beyliği, Şam Beylerbeyi gibi birçok görevde bulunmuştu. Nihayet 1599 da Cidde emirliği görevini ifa etmek ve hac vazifesini yapmak üzere Cidde'ye geldiğini belirtir. Ali'nin 1599-1600 yıllarında Cidde'de öldüğü ve orada gömüldüğü tahmin edilmektedir (Köprülüzade, 1927 s. 364-365; Şeker, 1997, s. 45-49; Gökyay, 1985, s. 62; Tietze, 1979-1982, s. 127-149; I-II; Fleischer, 1996, s.11-112; Eravcı, 2001, s. 31-40; Eravcı, 2003, s. 5-20).

Âli, birçok eserinde özellikle "Nushatü's-Selatin" de padişahı, vezirleri ve diğer devlet adamlarını tenkit etmiştir. Nushatü's-Selatin, Âli'nin Halep Tımar Defterdarı iken (1581) yazdığı eserdir. Bu eser III. Murat döneminin bozukluklarını, korkusuzca bazen sert bir şekilde ifade etmiştir. Âli sadece görüp eleştirmemiş, aynı zamanda bizzat idareci ve maliyeci olarak, hem devrin idari yönden işleyişini ve devlet adamlarının hatalarını şiddetli bir dille eleştirmiş hem de aksayan yönlerin ıslahı ve ekonominin düzelmesi için çözüm yolları getirmektedir.

Âli eserinde padişahların adil olması ile ilgili şunları söyler: Madem tebaanın her türlü sorumluluğunu üstleniyorsa sultanlar adil olmak mecburiyetindedir. Önemli mevkilerin layık olanlara verilmesi, devlet hazinesinin yerli yerinde kullanılması, haksız kazanç ve vurgunculuğa müsaade edilmemesi gerektiği hususlarına yer verir. Padişah yönetimin başında olduğu için, salahiyetlerini yerinde kullanması, halkın sevgisini kazanması ve tarih ilmiyle meşgul olması gerektiğini vurgular. Yine Âli, sultanın ehl-i ilme değer vermesi gerektiğine de işaret eder. Aydınımız, zamanındaki padişahların maalesef ecdat ve ataları gibi halkın arasına girmeyi de terk ettiklerini söyler. Âli'ye göre, Ayet-i Kerimede "Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirinceye kadar, Allah onlarda bulunanı değiştirmez" buyurduğuna göre, padişahın devlet işlerinin inceden inceye araştırılmasında hiçbir şekilde taviz vermemeli ve halkın hayat tarzını inceleyip çözüm yolları bulma konusunda duyarlı olmalıdır (Çerçi, 2015, s.282-283, 285, 288).

Eserde vergi düzeninin bozuk işlediğine, bazı kişilerin gelirleri her sene çok arttığı halde, hiç vergi vermediklerine, sipahilerine hiçbir fayda sağlamadıkları gibi, devlete de vergi vermediklerine, ayrıca "çift bozan" vergini de ödemediklerine, bu hazine kaybının vekillerden kimsenin aklına bile gelmediğine dikkat çekmektedir. Memlekette adalet kalmamış, suiistimal eden memurların görevden kaldığını, bu bakımdan hâkim seçiminin araştırma usulüne göre

yapılmasına işaret edilmektedir. Toplum hayatının vazgeçilmez unsurlarında olan imaret, hastane, kütüphane ve eğitim müesseselerinin inşa ve tamiri üzerinde durur; devlet hazinesinin lüzumsuz yerlere harcanmamasına, hazinenin parası ile hayır kurumlarının inşa edilemeyeceğine, gereksiz olan medrese ve mescit icadının caiz olmadığına işaret eder (Çerçi, 2015, s.39,343, 367).

Hazinesinin büyük bir israfın içinde olduğunu, lüzumsuz yere büyük saraylar yapıldığını, buralara birçok insanın görevlendirildiğini, bu saraylarda yeme- içme konusunda büyük bir israf yaşandığını anlatan müellif, sultanın ve vezirlerin bu konu üzerinde durmaları gerektiğine parmak basmaktadır (Çerçi, 2015, s.282-283).

Ülke genelinde paraların fakir halktan toplandığı, ancak tamamının askerin mühimmatı için harcanmadığı, kadı ve naipler arasında paylaşıldığı; Mısır, Şam ve Halep tüccarlarından her birinin heybeler dolusu binlerce altınının bulunduğu, ancak bu altınlardan vergi alınmadığı, oysa Fatih Sultan Mehmet zamanının zenginlerinden Pinti Hamit'ten on binlerce sikke altın yardım alındığı belirtilmektedir (Çerçi, 2015, s. 39,343, 367).

Vezirlerin zevk ve sefa içinde olduklarını, saraylarda lüks içinde yaşadıklarını belirtir (Çerçi, 2015: 282-283).Kanaat önderlerinin de adalet yolunda ısrarcı olmaları gerekir (Çerçi, 2015: 282).Kemal-i basiretle olaylar üzerine gittiğimde, divan ehlinin mal ve servet peşinde koştuklarını, vezirlerin saray ve bahçelerinde zevk ve sefa içinde olduklarını gördüğünü belirtir. Ayrıca vezirler gerçeğin gizlenmesini isterlerse, hemen bunun yerine getirildiğine şahit olduğunu belirtir. Böyle bir durumda, padişahın ihtiyaçlarına çare bulmada yalnız kaldığına işaret eder. Tabi ki yarın hesap gününde, padişahın “vezirler olayı bana bildirmediler” demesi Allah katında geçerli değildir (Çerçi, 2015, s.284-286).Osmanlı ülkesin dünyaca ünlü bilim adamları ve idrak sahibi faziletli insanlarla dolu olduğunu, ama onların bu konuda susmayı tercih ettiklerini, fakat kendisinin hakkı her zaman söylediğini belirtir (Çerçi, 2015, s. 291).

Bazı beylerbeyiler kendi dirlik ve tımarlarını satıp ticaret yapıyordu. Bazıları da fitne ve fesadı körükleyerek askerin arasına fitne çıkarıyordu. Devletin harcadığı bunca para ve emeğe acımıyorlardı, diyerek beylerbeylerini eleştirmiştir (Çerçi, 2015: 305-306). Halk her şeyin yaratıcısının sultanlara emanetidir. Bu bakımdan padişahlar onları candan sevmelidir. Sultanların doğru yolda olmaları, idare ettikleri halkla yakından alakadar olmaları, devamlı bilim adamları ve filozoflarla istişare içinde olmaları, her zaman cahil kişilerden uzaklaşmaları ve önceki sultanların hayatlarını ve icraatlarını anlatan tarihi kitaplarıyla meşgul olmaları ve imkan oldukça eziyet ve zulmü bırakıp, merhamet ve adaleti öne çıkarmalı, bozgunculuk yapan nedimleri devlet işlerinden uzaklaştırmaları gerektiğine vurgu yapar (Çerçi, 2015, s.314-315).

Âli, Lala Mustafa Paşa'ya münşi olarak tayin olunduğunda, onun her haline vakıf olmuş; iyi ve kötü davranışlarını görmüştür. Beşer olması münasebetiyle, bazı kusurlarını da kaydetmiştir. Paşa'nın, özellikle birçok beceriksiz insanlara güvenip görev verdiğini belirtiyor. Bu yüzden yaptığı hataları en ince teferruatına kadar doğru biçimde tespit ettiğini, bunu

yaparken de insaf ölçüleri içerisinde hareket ettiğini belirtir. Bunları da vezirlere kanun olması ve askerın taşkınlığı ile zor durumda kalan serdara ibret olsun diye yazdığını belirtir (Çerçi, 2015, s.366-367).

Tâc-zâdelerden Divane İsmail adında bir şahıs vardı ki, her bakımdan akli dengesi bozuk birisi olarak tanınıyordu. Tahtakale nüktedanları arasında sebepsiz olarak aşırı saçıp savuran, afyon ve uyuşturucu alışkanlığı ile seçkin zümre arasında bilindiği halde sır kâtipliğinde görevlendirilmiştir. Ayrıca adı geçen kişiye rağbet ve saygı gösterilmiştir (Çerçi, 2015: 159). Yine aynı şekilde Tâc- zâdeler, daha önce Kıbrıs fethine serdar tayin edilen Mustafa Paşa'ya hizmet etmişlerdir. Onlar kötü huylarıyla Müslümanlara eziyet etmişlerdir. Birçok kez saltanatın şerefine ilişkin uygunsuz hareketleri görülmüş ve tespit edilmiştir, diyerek padişahu tenkit etmiştir (Çerçi, 2015, s.376-377).

Sultan Selim Han saltanat koltuğuna oturmadan önce, çok cahil bir miriliva olan Tütünsüz Hüseyin Bey şehzadenin faydasız bir lalası idi. Fazilet ve olgunluğundan dolayı bana da düşmandı; bana kötülüğü dokunacağı için İstanbul'u terk ettim. Gerçekten mertebesi yüksek olan sultanların düşüncelerine uyan şehzadeden beklenen şudur. " Nereye gitmiştir" diye sorması ve özel adamlar gönderip geri dönüşümüzü sağlaması gerekmez miydi? Hâlbuki tedris ve kadılık niyetiyle huzurlarına varmış, "Mihir ü Mah" adlı kitabımı kendilerine arz ve takdim etmişim, diyerek sultanı tenkit etmiştir (Çerçi, 2015, s.437).

Sultan Selim Han hazretleri, tahta çıkıp bütün memleketlere hükümler olunca, büyük damatları Mehmet Paşa'ya geniş yetkiler vererek dizginler salıverdi. Alışveriş işlerinde tam yetkili olan vezir kendi mensuplarına ihsanda bulundu. Makamlara yaptığı atamalar ile sınırsız iyilikleri akraba ve taallukatı ile sınırlı kaldı. Yaptığı uygulamaları asla padişahın onayına arz etmedi. Burada da çok açık bir şekilde padişahın uygulamalarını tenkit ederek ve muhalefet ediyor (Çerçi, 2015, s.439).

Anonim, Hırzû'l-Mülûk

Yazarın ismi ve hayatı hakkında hiçbir bir malumata sahip değiliz. Sadece bu risalenin III. Murat'a sunulduğu anlaşılmaktadır. Müellif bu eserde bizzat müşahede ettiği, onun döneminde meydana gelen hadiseleri, devlet düzeninin bozulmasına yol açan bazı devlet davranışlarının padişah tarafından bilinmesini istediği bu eserini yazmıştır. Müellif bu işi kendine bir görev saymış ve mutlaka yapması gereken bir iş olduğunu kabul etmiştir. Eser sekiz bölüm olarak planlanmış fakat elimizdeki metin ise dört bölümden oluşmaktadır (Yücel, 1988, s. IX-XVIII, 176-180).

Bu eser, yazarın bizzat müşahede edip yaşadıklarını, meydana gelen olayları kaydetmek üzere uzunca bir zaman içinde meydana getirilmiş ve özellikle bazı devlet adamlarının devlet nizamını bozulmasına yol açan tutum ve davranışlarının padişah tarafından bilinmesini sağlamak amacıyla kaleme alınmıştır. Yazar, bunu görev addetmiş ve bir akıl yürütmede tartışılmaz veri olarak düşünmüş, yani mutlaka yapılması gereken, olmazsa olmaz olarak görmüştür. Dolayısıyla bir nevi yanlış yapılan şeylerin dile getirilmesi

anlamına gelen muhalefeti kendisine bir görev olarak addetmiştir. İçindekiler kısmından da anlaşılacağı üzere Hırzû'l-Mülûk, devletin bütün kademelerindeki uygulamaları ele alan ve mevcut sisteme ters düşen davranışlardan hoşnutsuzluğu dile getiren bir eserdir. Yazar bizzat müşahedelerine dayanan bilgiler vermektedir, yazarın verdiği malumatlar, o dönemin diğer yazılı arşiv ve diğer vakayinameleriyle de doğrulanmaktadır (Yücel, 1988, s. 173). Dikkat edildiği zaman, Hırzû'l-Mülûk, yazarı devlet düzeninin bozulmasının sebeplerini padişaha söylemeyi kendisine görev saymış ve bunu kendisine farz gibi görmüştür. Yani mutlaka yapılması gereken, olmazsa olmaz olarak görmüştür. Dolayısıyla bir nevi yanlış yapılan şeylerin dile getirilmesi anlamına gelen muhalefeti kendisine bir görev olarak addetmiştir.

Sultan tahta çıkar çıkmaz ilk önce, dış hazineyi, ardından iç hazineyi kontrol etmelidir. Silah, mühimmat, kitap, para, mücevher ve benzeri şeylerin denetimleri yapılmalı, şayet eksik varsa tedarik edilmelidir. Daha sonra ayak divanlarında hangi vilayetlerin fethedileceği, hangi kralla barış yapılacağına dine ve devlete daha faydalı olacağını, bütün vezirlerle defalarca görüşerek hepsinin düşüncesinin ittifak ettiği işe başlanmalıdır. Vezirlerin düşüncelerinde farklılıklar olursa, son kararı padişah vermelidir. Padişahın her hususta olgun, tedbirli, akıllı, kıyafete makbul, konuşması düzgün, dünya malına aşırı düşkünlükten uzak, feraset sahibi olmalıdır. Padişahın akıllı, zeki sohbet arkadaşlarının olması gerekir. Bunlar din, devlet ve saltanatın bekası ile ilgili durumların her zaman ciddi bir şekilde incelemeli, araştırmalı; havassın ve avamın, bütün halkın bütün devlet adamları hakkında ki düşünceleri, kimlerin sadakat ve adaletle tanındıklarını; ihanetle nitelenenlerin hangi aşağılık kişiler olduklarını; ulema ve fuzaladan, kimin görevini yaptığını, hangi müderrisin ders verdiği, hangilerinin medreseye gitmedikleri ve başka şeylerle meşgul olduğunu, olup biten her şeyi öğrenerek doğru bir şekilde, teferruatlıca padişaha anlatmalıdır (Yücel, 1988, s. 176-182).

Bütün devlet adamları ve diğer önemli büyük ve küçüklerden korkunun kalktığını; her birinin gözünü ve gönlünü dünya malına aşırı düşkünlük kapladığını padişahın bilmesi gerekir. Bunlar hala harama helale bakmayıp Karun'un malını toplamak sevdasında olduklarından işler çoğunlukla bozulmaktadır. Zeamet ve tımar sahiplerinin durumu da muntazam değildir. Yabancılar mal kuvveti ile tımara girmekte, sipahi-zadelerin ve eli Emirlilerin çoğunun fakir olduklarından tımandan yoksun kalmaktadırlar (Yücel, 1988, s. 176-182).

Padişaha gerekli olanlardan biri de memlekette beylerbeylik, sancak, defter kethüdalığı, defterdarlık, kaptanlık ve benzeri ne kadar mansıp varsa defter ettirip, o defteri her zaman huzurunda bulundurmasıdır. Şayet padişah katında bu şekilde bir defter tutulmuş olsaydı, nice müstahak olmayan kişilerin mensupları alınıp padişah sancağından gelen ağalara ve diğer müstahak kullara verilebilmesi neden başka, halen mansıpta olanların ne biçim insanlar oldukları, kaç yıldan beri mutasarrıf buldukları gibi bilgiler derece derece padişahın malumu olurdu. Padişah vezir-i azam dan başka her vezire, "mansup tasarruf edenlerden yarar, memleketi yönetip korumaya kudreti olan akıllı ve doğru kulların kimlerdir? Şimdiden incele ve araştır, hafızana yerleştir. Mansıp boşaldığı zaman kime layıktır

diye gizlice sana soracağım. O zaman cevap veresin. Fakat bu konuyu sakın başka bir veziri açmayın” diyerek ayrı ayrı tembih etmelidir (Yücel, 1988, s. 176-182).

Padişahlar vezirlik hizmetini akrabası çoluk çocuğu olanlara değil de eşi dostu ve yakınları olmayan akıllı, doğru dürüst kişilere vermelidir. Bunların hasları da kıyılarda değil, Erzurum, Diyarbakır, Sivas ve Halep beylerbeyliklerinde olmalıdır. Padişahın ne çok sert ne de çok yumuşak olması, her zaman ılımlı davranması gerekir. Fakat bazen de biraz sertleşmek hem devlet ve hem de din için daha iyi olabilir. Çünkü reaya, Allah’ın padişaha emanetidir, sultanın onları koruyup gözetmesi lazımdır. Padişahın adaleti olmazsa, nizam-ı âlem bozulur, Halka vacip olan da İslam padişahına derun-i dilden dua ile meşgul olmaktır (Yücel, 1988, s. 176-182).

Vezir-i azamlık makamı dört büyük halifenin makamıdır. Bu göreve göreve akl-ı selim sahibi, doğru, temiz yaradılışlı, salah ve diyanetle vasıflanmış, felak ve adaletle tanınmış, dünya malına aşırı düşkünlükten uzak, hileden arınmış, Arapça kitaplardan önemli meseleleri ve hadisi şerifleri okuyup anlayabilecek, kıyafeti makbul, ferâset sahibi, bütün ülkeyi mükemmel tedbirlerle düşman tehlikesinden korumalı ve konak yerlerini, yolları eşkiya fesadından koruyup, güven için de bulundurabilecek bir getirilmelidir. Veziri Azam önemli konu ve kararlarda, tek başına karar vermemeli, istişareye önem vermeli, kendi bildiğine göre hareket ederek işleri çözümsüz hale getirmemeli, mutlaka bilenlere danışmalıdır. Hazineyi çoğaltmalı, şehirleri, ülkeyi bayındır duruma getirmek, reayayı ve memleketi koruyup gözetmek için çok çalışmalıdır. Rüşvetten uzak, mazlumlara yardım etmeli, zalimlerin hakkından gelmeli bu konuda gözü pek olmalıdır. Vezir-i azama gerekli olan, aç gözlülük, dünyâ malına aşırı düşkünlükten uzak durmak, bulmak haslarının geliri ile yetinmek hem bu dünyayı ve hem de diğer dünyayı düşünerek doğrulukla hareket etmek ve makam ve mevkileri layık olanlara vermelidir (Yücel, 1988, s. 183-185).

Vezirlere, kırk elli parça köy mülk olarak verilince, başka bir gelir verilmemelidir. Zaten ona vezirlik gibi yüksek bir makam verilmesi onlara yeterli değil midir? Bunun dışında vezir-i azama ayrıca bir köyü mülk olarak vermeye gerek yoktur. O zaten kimin elinde mülk, köy, mezra, değirmen, çiftlik, hamam olduğunu biliyor ve bunları bir yolunu bulup almıştır. Devlet hazinesinin böylesine israf edilmesinin hesabının kıyamet gününde padişahın sorulacağını bildiğimden, sorumluluktan kurtulmak için, ben mutasarrıf olduğum dirliği topluca padişaha bildirdim, gerisini padişah bilir. Vezir-i azam geçici olarak o yüce makamda oturduğunu unutmamalı, gece ve gündüz dine ve devlete yararlı olmalı, yüksek saraylar, birçok binalar yaptırmak, köyler temlik ettirmek sevdasına kapılmamalıdır. Vezir yakınlarını her türlü imkânlarla donatıp, diğerlerini ağlatmamalıdır, herkesin hakkını adaletle vermelidir (Yücel, 1988, s. 183-185).

Müellif eserinin beşinci cüzünde, ulemanın, meşayih ve seyyitlerin durumu başlığı altında, önce İslam anlayışına göre ulema ve fuzelanın değerini ve toplum içindeki üstün yerine değinir. Fatih Sultan Mehmet’in bunlara verdiği önem ve gösterdiği ilgiyi, Fatih’le Molla Kırımî arasında geçen görüşmeyi anlatmaktadır. Artık ilmiye sınıfının da düzenin

bozulduğunu, âlimin ve nadanın aynı düzeye geldiğini, hatta zengin cahillerin rüşvetle âlimlerin önüne geçtiğini, bu durumun gece gündüz ilimle uğraşan alimlerin üzdüğünü ve bunların çalışmak bir işe yaramıyor diyerek çalışmayı bırakıp büyüklerin kapılarını mülazemete yöneldiklerini vurgulamıştır. Padişah hocasında bulunması gereken nitelikleri belirtmekte ve bununla ilgili düşüncelerini şöylece sıralamaktadır: padişah hocası padişahın müsait zamanlarında olabildiği kadarınca padişah yetiştirmekle uğraşmalı onu peygamberlerin adabını sultanların menkıbelerini incelemeye yöneltmelidir (Yücel, 1988, s. 189-193).

Anonim, Kitâb-ı Müstetâb

Yazarı belli olmayan bu eserin müellifinin aşağıdaki ifadelerden muhtemelen onun devşirme olduğunu ve saraya bu şekilde girdiğini anlıyoruz. Bu bilgiler den adı ve yaşantısı ile ilgili malumatımız yoktur. “Nihayet Bu hâksâr-ı bâ-sadakat zaman-ı tufuliyetten hanedan-ı Âl-i Osman'ın perverde-i nî'met ve hidmet güzide-i der-i devletleri olub ve zillullah-i padişah-ı âlem-penahın nazar-ı âliyeleri ile manzur ve nice hidmet-i âliyeleri ile mesrur olduğum ke'ş-şems zahir ve mine'l-ems bahirdir”. Bu kısımda kendinden bahsetmemesinin sebebi ise, herhalde bir menfaat ummadan ülkenin içinde bulunduğu durumu ve ıslahı hakkında düşüncelerini kaleme alan bir aydın olduğunu anlıyoruz. Kitab-ı Müstetab, 17. yüzyıl başlarında dönemin ihlal edilmiş nizamlarını ve bozuklukların kökenlerini tespit etmiş önemli bir kaynaktır. Eser 1620 yılında telif olunarak, II. Osman' a (1618-1623) sunulmuştur. Kitab-ı Müstetab yazarı III. Murat (1574 1595), III. Mehmet (1595-1603), I. Ahmet (1600- 1617) ve II. Osman (1618-1623) dönemlerinde yaşamıştır. Yazar 16. yüzyıldaki asırda yaşayıp o dönemdeki bozulmaları müşahede etmiş ve daha sonra 17. yüzyılda olgunluk çağında bu problemleri gidermenin yollarını düşünmüş ve fikir üretmiştir (Yücel, 1988, s. IX-XVIII).

Kitâb-ı Müstetâb'ın yazarı, eserinde Osmanlı İmparatorluğundaki sosyal, idari, iktisadi alanlarda ve ülema sınıfındaki çöküntüyü, şöyle açıklamıştır: “âyin-i saltanat-ı Osmani muhtel ve rişte-i kaide-i kanun-i cihanbanihall olmakta ve hazinede killet ve mabeyn-i hükkamda adavet ve kuzatda rüşvet ve canib-i düşmende fırsat ve kurbiyyette olanlar hıyanet ve ulemada tama' ve hamakat ve raiyyetde ziraat-i bi- bereket ve kasavet”. Yani, Osmanlı saltanatı bozulmuşunu; padişahın kanun ve kaideleri çözüldüğünü; padişah, valiler, zabitler, kadılarda düşmanlık başladığını; kadılarda rüşvet; ulemada açgözlülük, ahmaklık başladığını; halkın ziraati bereketsiz ve kendileri de üzgün olduğunu belirtiyor (Yücel, 1988, s.31-35).

Yazar kendi dönemindeki siyasi sosyal ve ekonomik durumu, Koçi Bey'den daha geniş ve sistemli bir biçimde iletmiş ve bozukluklar ve nedenlerini şöyle belirtmiştir: “Osmanlı devlet düzeninin ve eski kanunların bozulmasının esas nedeninin padişahın otoritesinin zayıflamasıdır. Zira padişah devletin ruhu sayılır. Önceden sadece vezir-i azam padişah adına iş yapardı, araya kimse girmezdi. Şimdi padişah adına doğrudan doğruya emirler verilmeye başlanmıştır. Sorumsuz kişiler bu otoriteyi kendi şahsi çıkarlarına alet etmektedirler. Otoritenin zayıflamasında padişahların devlet işlerine kayıtsızlığı da büyük rol oynamıştır.

Bu zayıflık ise eyaletlerdeki kargaşalığın başlıca sebebidir. Buralarda artık padişah fermanına eskisi gibi aldırın yoktur” (Yücel, 1988, s. XXI).

Yazara göre, III. Murad’dan itibaren adalet bir yana bırakılmış, vezirler ve beyler birbirine düşmüş, kul taifesinin içine yabancı karışmış, makam sahipleri “hemen bugün hoş görelim, irtenin ıssı vardır” düşüncesi ile kendi çıkarları peşindedirler. Gerekli tedbirler alınmazsa devletin temelini kazılması mukadderdir” (Yücel, 1988: 1-2). Üçüncü bölümde yazar, hazineye zarar gelmesinin bir nedeni olarak sadrazamların, kul taifesinden birine, “rikab-ı hümayuna arz eylemeden terakki ve ibtidadan dirlik vermeye başlamalarını göstermektedir. Bu yüzden dirlikler alınır-satılır hale gelmiş, “İsa takyenin Musa’ya giydirilir” olmuştur. Böyle dirlik sahibi olanların Devlet-i Aliye’ye ne şekilde hizmet edecekleri ortadadır. Rüşvetin bir bela halini alması da mansıpların ehline verilmeyişinde aramak lazımdır (Yücel, 1988, s. 4-5).

Yazar, on birinci ve on ikinci bölümlerde buraya kadar anlatılan devlet ve toplum hayatında görülen bozuklukların nasıl düzeltilebileceği ve ne gibi tedbirler alınması gerektiği üzerinde durmaktadır. Ona göre, Padişah, “memalik-i mahrusada olan reayanın, eyyam-ı adaletinde asude-hal olmasını sağlamakla sorumludur. Devamlı inhitatın baş nedenlerinden birinin de iyi sadrazamlar gelmemesinde bulmaktadır. Çünkü sadrazamlar su-i tedbiri ve rüşvet almaları, cümle âlemde olan yaramazlıklar, bidatler, hilaf-ı kanunların ortaya çıkmasının tek sebebidir (Yücel, 1988: 27-31). Yine padişahın yapması gereken şudur; “Kanun-ı Al-i Osmanı icra eder zaman-ı sabıkda olan ecdad-ı izamlarının vüzeraları gibi tarik-i hakkı gözedir bir müselmanı bulup, sadr-ı azam ataması gerektir, denmektedir. Ayrıca vakit kaybetmeden bu nitelikleri olan bir kimseyi bulup derhal sadrazamlığa tayin etmesi hususunda padişahıta uyarılmalıdır (Yücel, 1988: 31-37).Yine padişahın, vezirler, ulema ve yeniçeri ocağının ihtiyar kulları olan devlet görevlilerine, “umur-ı din ve devlete müteallik” düşüncelerini ve önerdikleri tedbirleri öğrenmesini istemektedir. En önemli soru şudur.” Eskiden seferlerde daima başarı kazanılıp düşman elinden memleketler ve kaleler alınırken nice yıldır düşman ülkemizi çiğnemekte ve fetihler elden gitmektedir (Yücel, 1988, s. 36-40).

Koçi Bey, Koçi Bey Risâlesi

Koçi Bey’in nerede ve hangi tarihte doğduğu kesin olarak bilinmemekle beraber, Göreceli olabileceğiyle ilgili bazı kanıtlar vardır (Danışman,1997 s. VIII-XIV). Babinger onun Arnavut devşirmesi olduğunu belirtiyor (Babinger, 1982, s.203-204). Çeşitli kaynaklardan edinilen bilgiye göre, Koçi Bey, gençliğinde Görice den İstanbul'a getirilmiş ve sarayı hümayun'a dâhil olmuştur. Saraya dâhil olduğu ve nasıl girdiğine dair açık bir bilgi yoktur. Koçi Bey direk olarak padişaha problemler takdim edebildiğine göre onun sarayda çok önemli ve padişahın mahremi durumunda olması icap eder. Koçi Bey’in nasıl ve hangi yılda devşirilerek Enderun’a dâhil olduğuna kesin kaynak yoksa da Sultan Ahmet (1603-1617) devrinden, IV. Murat (1623-1640) devrine kadar Enderun'da birçok görevler aldığı bilinir. Bilhassa IV. Murat döneminde zamanında Has odaya girmiş ve sultanın güvenini kazanmış ve hatta sır ortağı olacak kadar Sultan'ın yakını olmuştur (Danışman, 1997,s.VIII-XIV). Koçi

Bey, Sultan Murad'ın ölümünden sonra hükümdar olan Sultan İbrahim'in de (1640-1648) musahip ve sır dostu olmuş, bu padişaha da Sultan Murad'a arz ettiği gibi risaleler sunmuştur. Koçi Bey 17. Asırda yetişmiş, Türklerin Monteskiyö'sü ismini almayı hak eden bir münevverimizdir (Lewis, 1993,s. 22-33; KoçiBeg, 1997,s. VIII-XIV; Babinger, 1982, s. 203-204; Uluçay, 1977: 832). Osmanlı İmparatorluğu'na uzun zaman görev yaptıktan sonra Sultan İbrahim'in son zamanlarında emekliye ayrılmış, daha sonra da Görice'ye gitmiştir. Görice'nin Plamet köyünde gömülüdür (Bursalı Mehmet Tahir, 1965, s. III). Koçi Bey'in eserleri araştırılınca mükemmel bir tahsil hayatının olduğu anlaşılır. Saray çevresinde imkânları değerlendirerek fikirlerini, bilgisini arttırma imkânlarını kaçırmamıştır. Koçi Bey çok ciddi bir aydındır. IV. Murat ve Sultan İbrahim'e sarayın ve devlet idaresi düzeninin bozulduğunu, hükümdarın nasıl hareket etmesi gerektiğini, aksi takdirde memleketin felakete gideceğini hiç korkmadan arz etmiştir. Bu durumda onun ne kadar sorumluluk sahibi aydın olduğunu göstermektedir (Babinger, 1982, s. 203-204; Danışman, 1997, s.VIII-XIV; Akün, 2002, s. 143-148).

Koçi Bey Risalesinden anlıyoruz ki, Koçi Bey, Osmanlı devletinin içten çürümeye başlamasını, muhteşem ve kudretli diye bilinen Kanuni Sultan Süleyman devrine kadar götürür. 17. asırda azametinden hala bir şey kaybetmemiş, hâlbuki Avrupa ile aramızda ilim ve teknik manada çok büyük uçurumun bilincinde olmayan sultan ve devlet adamlarının yaşadığı bir dönemde, en sert Osmanlı padişahlarından birine, daima iftiharla anılan Kanuni Sultan Süleyman dönemini açıkça eleştirmek ve bozulmaların başlangıcı olarak gösterebilmek, tabii ki takdir edilecek bir karakterdir (Danışman, 1997, s. 5).

Koçi Bey, II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed devirlerinde askeri ve mülki teşkilatın nasıl bozulduğunu IV. Murad'a anlatarak dikkatini çekmeye çalışmıştır. Koçi Bey, özellikle yeniçeri ocağının bozulma sebeplerini, tımar sisteminin nasıl çığırından çıktığını, devlet adamlarını nasıl rüşvet aldığını, memuriyetlerin rüşvetle satılmasını çok açık bir şekilde IV. Murad ve Sultan İbrahim'e bildirmiştir (Danışman, 1997: XI). Yazar, yukarıda belirttiğimiz konuları çok açıkça sultana arz eder, devrin bütün kötü gidiş nedenlerini, ayrıntılı bir çözümleme yeteneğiyle farkına varmış, bunların düzeltilme yollarını aramış ve sultana korkmadan arz etmiştir. Sultan Murad'a sunduğu risaleyi ikiye ayrılabilir. Birinci bölümde, padişaha devlet teşkilatındaki bozuklukları izah eder. Bu arada hükümdarlık makamını dahi tenkit edecek kadar cesaret gösterir. İkinci bölümde ise bu bozuklukların nasıl düzeltileceği anlatılır (Danışman, 1997, s. XVI).

Koçi Bey, padişahları çok usturuplu bir şekilde tenkit ediyor. Söze onları öven bir eda ile giriyor “ Saadetli ve şevketlü arslan saldırişlı hakan hazretlerinin büyüklük dolu kalplerine gizli değildir ki, 1574 tarihine gelinceye kadar büyük vezirlerde tam bağımsızlık olup, vezir-i azam makamında olanların işlerine hiç kimse karışmazdı. Tayin ve azil işlerine ellerinde olup, padişahla onlar arasındaki muameleleri hiç kimse bilmezdi. Bu işlere karışmaya kimsenin cesareti olmazdı. O tarihten itibaren nedimler diğer padişah yakınları, padişah huzurunda meydan ve rütbeler bulup, saltanat işlerine karışır oldular (Danışman, 1997, s. 17).

Yazar yine bozukluklar ile ilgili şunları söyler: Eskiden devlet büyüklerinde ve askerde gümüş at takımı ve süs yoktu. Önceden şeyhülislam olgun ve fazilet sahibi ve çekinmeden hakikati söyleyen kimselerdi. Bugün ilim yolu fevkalade bozulmuştur. Kazaskerler sık sık azl olunmakta, yerine gelenlerde azl korkusu ile dalkavukluk yapmaktadırlar. İlimiye ait yüksek makamlar, araçlar vasıtasıyla verilmesi doğru değildir. (Danışman, 1997, s. 20-23).

Koçi Bey, yine padişahı önemli bir konuda tenkit edeceği zaman, çok övgülü sözlerle söze başlıyor: “Saadetlü ve şevketlü, yıldızlar kadar çok askere malik olan padişah hazretlerinin tamamen uyanık olan mübarek hatırlarına gizli değildir ki, yeryüzünde fitne ve fesad, şer ve kavganın duyulup yayılmasına, eşkıya ve azgınlığın üstün gelip şöhret bulmasını sebebi, din askeri olan zeamet ve tımar askerinin halen dirlikleri kesilip, kendilerinin nam ve nişanlarının kayboluşudur”. Koçi Bey, burada ve diğer yerlerde padişaha anlatacağı konuları, çok ince düşünerek telmih ve tariz sanatıyla anlatıyor Koçi Bey, padişahları çok usturuplu bir şekilde tenkit ediyor. Söze onları öven bir eda ile giriyor “ Saadetli ve şevketlü arslan saldırlı hakan hazretlerinin büyüklük dolu kalplerine gizli değildir ki, 1574 tarihine gelinceye kadar büyük vezirlerde tam bağımsızlık olup, vezir-i azam makamında olanların işlerine hiç kimse karışmazdı. Tayin ve azil işlerine ellerinde olup, padişahla onlar arasındaki muameleleri hiç kimse bilmezdi. Bu işlere karışmaya kimsenin cesareti olmazdı. O tarihten itibaren nedimler diğer padişah yakınları, padişah huzurunda meydan ve rütbelere bulup, saltanat işlerine karışır oldular (Danışman, 1997, s. 24- 36).

Yine Koçi Bey, “Saadetlü ve şevketlü İskender haşmetlü hakan hazretlerinin parlak ve nurlu kalplerine gizli olmaya ki, eğer âlemin düzeltilmesi hususunda bir tedarik görülmezse ve bu nazlı memlekete bir düzen verilmezse ümmet-i Muhammed (nefsi, nefsi) deyüp reaya ve beraya tamamen berbad olur. Çünkü asker taifesi itaatten çıktı, zabitlerde inzibat kalmadı. Nasihat ile asker zapt olunmaz, iltifat ile düzeltilmesi mümkün değildir Koçi Bey, padişahları çok usturuplu bir şekilde tenkit ediyor. Söze onları öven bir eda ile giriyor “ Saadetli ve şevketlü arslan saldırlı hakan hazretlerinin büyüklük dolu kalplerine gizli değildir ki, 1574 tarihine gelinceye kadar büyük vezirlerde tam bağımsızlık olup, vezir-i azam makamında olanların işlerine hiç kimse karışmazdı. Tayin ve azil işlerine ellerinde olup, padişahla onlar arasındaki muameleleri hiç kimse bilmezdi. Bu işlere karışmaya kimsenin cesareti olmazdı. O tarihten itibaren nedimler diğer padişah yakınları, padişah huzurunda meydan ve rütbelere bulup, saltanat işlerine karışır oldular. “Padişahın, zeamet ve tımarı gerektiği şekilde ve eskiden olduğundan fazla yapmaya çalışıp, azm buyururlarsa, Allah’ın izniyle hal olur (Danışman, 1997, s. 24-36,41).

Sultan İbrahim’e takdim edildiği kuvvetle sanılan risalede ise, Koçi Bey, Sultan İbrahim’e şunları söyler: “ Benim saadetlü padişahım, padişahlara sorup öğrenmek asla ayıp değildir. Belki sormamak, bilmemek ayıptır”. “Benim devletlü hünkârım, kilercibaşıya sıkıca tenbih buyurasız”... “ Benim mübarek nefsim için, gerek Mısır diyarından, gerek ülkemin şehirlerinden gelen şeyleri bir hoşça koruyup, ocakları göresin, katiyyen doğruluktan ayrılma, yoksa sen bilirsin, diye tenbih buyurasız. Yine Koçi Bey, “AllahuTeala benim devletlü hünkârıma nasibede. Pek çok seferler yapıp, kaleler fethedesin. Önce vezir-i azam kulunuza

tenbih buyurasınız ki: “Murad-ı hümayunum, büyük sefer etmektir. Şimdeiden sonra sefer hazırlığı göresin. Mühimmatta kusur koma” Burada Koçi açık bir şekilde padişahı uyarıyor (Danışman, 1997, s. 67-73).“Benim devletlü hünkârım, Osmanoğullarının- Allah saltanatlarını ebedi kılsın-tarihleri vardır. Dülbentoğlanında, yahut hazinededir. İsteyip okuyasınız, ulu atalarınız nice gazalar etmişlerdir, malum-u hümayununuz olsun. Kullarınıza nasıl muamele etmek gerektir. Daha başka şehnameler vardır. Padişahların hallerini bildirir, okunması gerektir”. Burada Koçi Bey, hiç çekinmeden padişahı uyarıyor, atalarının hayatlarını okumuyorsun, bu kitaplar hazinede vardır, al oku onları ve okunması gerekir, diyerek ihtar ediyor (Danışman, 1997, s. 75).

Kâtip Çelebi, Düstûru'l-Amel li Islâhi'l-Halel

Asıl adı Mustafa b. Abdullah olan Kâtip Çelebi 1609'da İstanbul'da doğmuştur. Babası Enderun'a dâhil bir memurdu. Âlimler ve arkadaşları tarafından Hacı Halife diye anılmakta idi. Kâtip Çelebi'nin babası, on dört yaşına kadar çeşitli hocalar tutarak ilim tahsil ettirdi. Daha sonra divan kalemlerinden Anadolu muhasebesi kalemine kâtip oldu. Çeşitli seferlere katıldı. Bir müddet Kadızade'nin derslerine devam ettikten sonra yaklaşık on yıl orduyla çeşitli seferlere katıldıktan, İstanbul' dönerek tamamen ilimle meşgul olmaya başladı. Yaklaşık 1635-1648 yılları arasında çeşitli meşhur hocalardan ilim tahsil etmiştir. Müellifimiz hem kendisi bizzat geometri, astronomi, matematik gibi müsbet ilimleri öğrendiği gibi, ayrıca bu ilimleri öğretmiştir. Kâtip Çelebi geçimine yetecek kadar olan, terfi edilmediği için üç yıl memuriyetten ayrılıp tekrar ikinci halife olarak atandığı, memuriyetten aldığı para ile kanaat ederek daha fazlasını istememiştir. Teliflerinin çoğunu bu son yıllarda vücuda getirmiş ve 1657 yılında aniden ölmüştür (Gökyay,2002, s. 36-40; Babinger, 1982, s. 214-223; Adıvar, 1982, s.126-127).

Kâtip Çelebi, devlet düzeninde meydana gelen bozulmaların düzelmesi için, sahib-i seyf'in (kılıç sahibi)gelmesi gerektiğini belirtir. Sahib-i seyf'i diktatör olarak yorumlayanlar da olmuştur (Köse, 2020, s. 178-179). Risalenin yazıldığı tarihte saltanatta bulunan IV. Mehmed'in henüz çocuk yaşta olduğu düşünülürse Hacı Halife'nin sahib-i seyf'ten kastettiği şeyin otorite sağlayacak bir sadrazam olduğu anlaşılır. Nitekim bir süre sonra, Köprülü Mehmed Paşa'nın gelip devlet işlerini düzene koyması böyle yorumlanmıştır.

Kâtip Çelebi, eserinde geçen önemli bir ifade ise, “padişah-ı hakiki, padişah-ı mecâzi” ifadesidir. Yazar, devletteki mevcut sıkıntıların çarelerini belirtirken, şunlara dikkat çeker, “Ayan-ı devlet bu günde padişah-ı hakiki malikü'l-mülk idüginibilüp, hakikatde hazine ve asker ve re'aya anındır. Padişah-ı mecâzi anın halifesidir. Alem-i esbabda sebep yüzünden tasarruf ider diyüp, bir munzabıt padişah-ı mecazi huzurunda nice istikamet üzre hareket olunursa, allamü'l-guyub kulluğun iderüz deyü hakk u adl üzre yek-dil ve yek-cihet olup, taraf-ı hilafda olanı sindürüb, tedbir-i umur-ı devlete mübaşeret ve devleti ikamet itmeleridir” (Köse, 2020, s. 178-179). Burada Kâtip Çelebi, Çocuk padişah IV. Mehmed'i ileştirerek, devlet adamlarının, gerçek padişahın, mâlikü'l-mülk olduğunu bilerek, gerçekte hazine, asker ve

reayanın onun olduğunu bilmeleri gerektiğini hatırlatır. Valide Sultan ve ocak ağalarının, kendilerini devletin gerçek sahibini zannettiklerine dikkat çeker.

Yazar, o gün hazinenin yetersizliği, askerinin fazla olması, giderlerin artması, halkın zor durumu ve bu sıkıntıların ortadan kalması için, Padişahın bir yıllık geliri, nasıl olursa olsun tedarik etmeli, ödemelerdeki sıkışıklığı ortadan kaldırıp; hediye ve bahşiş malından yavaş yavaş ödemek şartıyla, görevlendireceği güvenilir bir adamına teslim etmelidir(Köse, 2020: 181). Burada da yazar açık bir şekilde padişahın ne yapması gerektiğini ve bunu yapabilmenin zor olmadığını ve yollarını da göstermiştir.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Nesâyihu'l-Vüzerâve'l- Ümera

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, muhtemelen 1655-1658 yıllarında İstanbul'da doğmuş, tahminen on iki, on beş yaşlarında Ruzname-i Evvel dairesine girmiştir. Daha sonra yükselerek Ruzname kâtipliğine ve sonra da uzun yıllar Defterdar Mektupçuluğu görevinde bulunmuştur. 1702 yılında Rami Mehmet Paşa sadrazam olunca, yakını Mehmet Efendi'yi Defterdar olarak görevlendirdi. Edirne Vakasından sonra birkaç kez bu makama getirildi. 1714 yılında İstanbul'dan uzaklaştırılarak, Selanik beylerbeyliğine getirildi. 1716 yılında tekrar Defterdar tayin edildiyse de 1717 yılında tekrar uzaklaştırılarak Selanik valiliğine getirildi. Aydınımız, valiliği esnasında sultana karşı sözler, bazı ihmalleri yüzünden Kavala'da tutuklanarak, idam edildi. Yazar eserini muhtemelen 1714-1717 yıllarında kaleme almıştır. Eseri bir giriş, dokuz bölüm ve iki ilaveden meydana gelmektedir (Bursalı Mehmet Tahir, 1965, s. 52; Uğural, 1990, s. V-XVIII; Özcan, 1994, s. 98-100; Öz, 1997, s. 29; Savaş, 1999, s. 106).

Defterdar Mehmet Paşa, Osmanlı devletinin en parlak dönemini düşünerek, devletin gerileme döneminin başlangıcında çevresinde gördüklerini eleştirmek için sesini en fazla yükselten aydınlarımızdan biridir. Hatta bu muhalefetinden dolayı canından da olmuştur. Aslında o sistemi değil, onun yönetiliş tarzını eleştiriyordu. Onun eleştirdiği şeyler devlette suiistimaller ve bozulmalardır. Yazar, devlet yönetiminde görev alacaklarda, zekâ, bilgi, namus ve tecrübenin temel özellikler olması gerektiğini savunur. Aydınımız, Osmanlı devletinde, bugünkü maliye bakanlığı diyebileceğimiz bir makamda bulunduğu için, devletin bozulma ve çökme nedenlerini herkesten daha iyi gözlemlemiştir. Onun belki de en çok takdir edilmesi gereken yönü şu sözleridir: "Memleketteki bütün servetin ve kuvvetin kaynağı olan tebaaya zulüm edilmesine mani olacak her türlü gayretin gösterilmesi, vergi ödeyen halkın korunup gözetilmesi gerekir" (Uğural, 1990, s. VIII-XVII).

Yazar, 1717 yılında defterdarlıktan azledilip, İstanbul'dan uzaklaştırılarak Selanik valiliğine gönderilmiştir. Buraya tayin fermanında yasak olduğu halde "mukataa tayinler yapmak suretiyle sultanın emirlerine itaatsizlik yapmak" la suçlandı. Ayrıca, Selanik valisi olduğu sırada "vilayet halkını tazyik etmek" le suçlanarak, bütün malları müsadere edilerek, Adalar Denizi kıyısında Kavala kalesine hapsedildi. Ardından aynı yıl "dikkatsizlik, ihmal, din ve devlete hakaret, Tamşuvar kalesinin düşman eline geçmesine sebep olmak ve padişah hakkında kötü söz söylemekle suçlanıp ölüme mahkûm edilerek, elli yıl hizmet ettiği devleti

tarafından idam edilmiştir. Aslında, Mehmet Paşa, dostlarının sadakatsizliği, iftira, kıskançlık ve saray entrikalarının kurbanı olmuştur (Uğural, 1990, s. VIII-XVII).

Defterdar Mehmet Paşa, eserini, sadrazamın ahlak ve davranışları, adlı birinci bölümünde, “vezir-i azamlar padişaha her zaman doğruları saklamadan söylemeleri ve bundan da hiç çekinmemeleri gerekir. Doğruyu her zaman her yerde geciktirmeden söylemeleri gerektiğini belirtir. Sadrazamların, mal kazanmak ve servet toplamak peşinde koşmamalı, ülkenin içinde bulunduğu durumu düzeltmek için bütün gücüyle çalışmalı ve mesai harcamalıdır. Kendisine verilen görevi servet avcılığına çevirmemeli gerek padişahın özel malları ve gerekse askerinin kamu mallarına karşı çok daha dikkatli olmalıdır(Uğural, 1990: 11-16). Aynı şekilde, sadrazamların, din ve devlet işleriyle ilgili konuları, azledilme korkusuyla padişaha söylemekten çekinmemelidir. Bu dünyanın ve devlet hâkimiyetinin geçici olduğunu, bu dünyaya zevk ve eğlence için gelmediğimizin bilinmesi gerekir. Belki ahiret azığı toplamak, hayırlı işlerde temiz adını sürdürmek ve iyi bir şekilde anılmayı ebedileştirmelidir. Zamanı saltanatın önemli işlerinde geçirmelidir, zevk ve eğlenceye meyletmesi uygun değildir. Böyle bir mevkiye gelince, dikkat edilecek şeyler, aşırı tamahkârlıktan uzak olacak, adalete riayet edecek ve her işte Allahtan korkusu olacaktır. İmkânı olduğu kadar kendi ahlakını da düzelmeli ve halkın işlerini de düzene koymaya çalışmalıdır(Uğural, 1990, s.21-25). Kendisi de padişaha doğruyu söyleme hususunda hiç çekinmediği için, hayatına dahi mal olsa gerekli eleştiriyi ve uyarıyı yapmış, bunu da hayatıyla ödemiştir. Bütün hükkâmın adalete uygun davranmaya çalışmaları gerekir(Uğural, 1990, s. 21-25). Osmanlı ülkesindeki, padişahlar, hâkimler, valiler, subaylar, kadılar, söz sahipleri kısaca bütün amirler adalete uygun davranmaya çalışmaları gerekir.

Kadırla ilgili olarak, “zamanımızda kadırlardan nicesi rüşvetin adını “mahsul” koyup, Allah’ın emirlerini yerine getirmeyerek, Allah korusun, hangi taraf rüşveti fazla gösterirse ona hüküm eder. İsterse alacaklıyı borçlu ve müflisi Karun çıkarır. Hâkimlerin rüşveti gelir olarak kabul ettikleri ve rüşvet almayı gayet rahat bir şey gibi gördüklerini belirtiyor(Uğural, 1990: 59). Maliye bakanları ile ilgili olarak, “hazine işleri Osmanlı devletinin hepsinden önemli ve gerekli olan işlerdendir. Defterdarların yolsuzluk çukuruna düşmüş, kendi çıkarları için devlet düzeninin yıkılmasına ve tehlikeye düşmesine sebep olan, hazine hizmetlerinin devlet gelirini sıkı tutmada bağlılık ve kötülükleri, nice ele alınmayacak tezkireler ile hazineden akçe almakta ve sair hallerde hareketleri ne veçhiledir, hile düzenbazlıkları nedir, bilip anlamaya muhtaçtır” (Uğural, 1990, s. 67). Yani, maliye bakanlığının devletin en önemli işi olduğunu, bakanın yolsuzluk yapmaması, ekonominin çok önemli olduğunu, bunu bozulmaması için her türlü hile ve düzenbazlıkları bilerek, bunlardan kaçınması gerekir.

İbrahim müteferrika, Usulü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem

İbrahim Müteferrika, bizzat şahısları hedef almadan, genel ifadelerle her konuda eleştiri yapmıştır. Mükemmel bir diplomat olduğu için, inceliklere dikkat ederek, hitap ettiği kesimi göz önüne alarak, söyleyeceklerini esirgmeden ifade etmiştir. O, taassup, tembellik ve

ilgisizliğin baş düşmanıdır. Osmanlı'nın o günkü durumunu "hâb-ı gâflet" ve "kemâl-i tekâsül ile özetler (Şen, 1995: 145-169). Müteferrika, karşısındakilerin ilmi seviyelerine göre, sözü fazla uzatmadan, oldukça edebi bir dille maksadını dile getirmiştir. Onun üslubu, gerek ilmi usul ve 1674'te Kolojvar'da doğan Müteferrika, Macar bir ailedendir. Tököli ayaklanması sırasında Türk akıncılarının eline düşmüş ve İstanbul'a getirilmiştir. 1715'te müteferrikalık görevi ile Viyana'ya gönderilmiş, 1716'da Avusturya'ya karşı ayaklanan Macarların tercümanı olarak Belgrat'a gitmiştir. 1737 yılında görüşmeler için Lehistan'a gönderilmiştir ve 1745'te de vefat etmiştir. Yazar, çok uzun sene devlet hizmetinde bulunduğu için, tecrübe, ilim ve kabiliyeti ile kendini kabul ettirmiş, matbaa gibi kültür hayatında büyük bir öneme haiz olan tekniğin ülkeye girmesinde çok çaba sarf etmiştir. Bu hizmetinin dışında eserleriyle de devletin bünyesinde çözümleri tespit etmiş ve çözümünü için de çareler öne sürmüştür. Bu eseri ise mukaddime, kısımlar, üç bölüm ve sonuç olarak düzenlenmiştir (Şen, 1995, s. 25-38; Halası-Kun, 1997, s. 896-900).

Gerekse fikir adamlığının ciddiyetiyle her yönüyle kendisini hissettirir. Yazar, genellikle sistemi değil, devlet adamlarını, suiistimalleri, bozulmaları tenkit eder (Şen, 1995: 44-45).

Aydınımız, Osmanlı'nın bir daha bu durumlara düşmemesi, ülkenin içte ve dışta eski durumuna tekrar gelebilmesi için; birçok tarih kitap okumuş, Doğu ve Batıdaki devletlerin askeri teşkilatını incelemiş; yine bu devletlerin yönetim şekilleri ve yürürlükteki kanunlarını araştırmış; ayrıca o zamana kadar edindiği tecrübesi ile Avrupa'nın gelişmesinin nedenleri, Osmanlı'nın da gerilemesinin sebebini bulmaya çalışarak, eserini ortaya koymuştur. Yine ayrıca, bütün bunları da ilim ve tecrübesine güvendiği yerli ve yabancı devlet adamları ve komutanlarla müzakere edip kesin kanaate vardıktan sonra 1731 (1143 H.) yılında kaleme almıştır (Şen, 1995, s. 123-126).

Biraz önce belirttiğimiz gibi, Müteferrika Devlet-i Aliyye hizmetinde çeşitli er ve kademelerde görev yapmıştır. Üstlendiği görevler sıradan bir iş olmayan müteferrika, beyler, paşalar ve padişahlara yakın bir çevrede yer almıştır.

Bu yüzden devlet adamları düşmanın yeniliklerinden haberi olacak, onların yeni askeri düzenini, askeri yöntem ve savaş hilelerini bilecek, İslam ülkelerinin düşmana teslimine sebep olan gaflet, taassup, tembellik ve cehaletten uzaklaşacak, devletin çözümlerine sebep olan olayları engelleyecektir. Fakat yine de gaflet olunmayıp, tam bir basiretle müteyakkız ve mütenebbih davranılmalıdır. Kararlı, aynı zamanda ihtiyatlı hareket edilmelidir (Şen, 1995, s. 84-86). Burada daha önce belirttiğimiz gibi, Padişah ve sadrazam gibi isim vermeden, doğrudan devlet adamlarını muhatap alarak eleştirmiştir. Eleştirilerini gayet ince ve bir diplomat edasıyla yapmıştır. Ayrıca yazar, örneklerle Osmanlı ileri gelenlerini ikaz ederek, onlara istenmeyen sonu göstermek istemiştir.

Osmanlı Devleti'nin nüfusu kalabalık, imkânları da yerindedir. Seksen, yüz bin kişilik orduyu toplaması, bunları teçhiz etmesi; geçmiş sultanların askeri kanunlarını da inceleyip, zamana göre yenilemesi ile Avrupa ordularına mukabil, belki onlardan da üstün bir orduyu

vücuda getirmesi, hemen bir sene içinde mümkündür. Geçmiş Osmanlı sultanları, düşmanın ahvalinden gafil değillerdi (Şen, 1995, s. 104-105). Aydınımız burada da sultanı, sadrazamı ve diğer devlet adamlarını fazla incitmeden “Geçmiş Osmanlı sultanları, düşmanın ahvalinden gafil değillerdi” diyerek, onları tamamının düşmanın durumunda haberdar olmadıklarını eleştirmiştir.

Süleyman Penah Efendi, Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası

Süleyman Efendi, Tırapoliçeli (Mora) İsmail Efendi'nin oğlu olup, 1740 yılında İstanbul'da doğmuştur. Dersaadet'e gelerek Küçük Mustafa Paşa'ya divan kâtibi olmuş, daha sonra hâcelik rütbesi almış ve 1764'te küçük tezkireci, daha sonra kethüda kâtibi olmuştur. Daha sonra maliye tezkirecisi olmuş, 1774'te ordu ile beraber gitmiştir. 1769'da sipah kâtibi, 1770'te mevkûfâtî, 1771'de suvari mukabelecisi ve 1772'de baş-muhasebeciliğine getirilmiştir. 1783 yılında matbah emini, 1784'te tekrar Anadolu muhasebecisi ve süvari mukabelecisi olmuştur. 1786 da vefat etmiştir. (Berker, 1942-1943, s. 63-64; Mehmet Süreyya, 1308, s. 87; Doğuş, 2001, s.116; Erdem, 1994, s.42; Bursalı Mehmed Tahir, 2000, s. 187).

Sipahi askerlerinin bozulmalarının sebeplerinden birisinin de alaybeylerinin iki üç ay gibi kısa sürelerde sürekli azledilmeleridir. Bu nedenlerden dolayı sipahi askeri itaatten çıkmıştır. Bu askerlerin tekrar itaat altına alınması için öncelikle alaybeylerinin başka sancak ahalisinde değil, kendi sancak ahalisi içinden seçilmesi gerekmektedir (Zararsız, 2017, s. 97-99). Müellif, taşrada kadı, ayan, voyvoda, mütesellim gibi yerel güçlerin halka yaptığı zulümlerden oldukça şikâyetçidir. Taşrada yapılacak düzenlemelerle hem halkın üzerinden bu zulmün kaldırılacağını hem de devletin gelirlerinin artacağını belirtmektedir. Yazar ayanların reaya üzerinde zulüm yaptığını belirterek, ayanlığın kaldırılması gerektiğini belirtmektedir. Penah Efendi, ayanlığın kaldırılarak, kaza işleri ve tevzi işi voyvodalar, zabitan, çift sahipleri, kocabaşlar ve vucuh-ı belde tarafından bir araya gelinerek halledilmelidir (Zararsız, 2017, s. 114-115). Yazar burada, alaybeylerinin, kadı, ayan, voyvoda, mütesellim gibi görevlilerin tayin edilme şekillerini açıkça eleştirmiştir. Doğrudan padişah ve sadrazam ifade edilmemiş fakat bu görevlileri tayin edenler belli olduğuna göre, ince bir şekilde Osmanlı yönetimini eleştirmiştir.

Hâceganların devlet hizmetlerini eksiksiz yapacak bir zümre olduğunu, belirterek, ehil olmayanlara hâceganlık rütbesi verilmesinin devletin kusuru olduğunu ve durumun engellenmesi gerektiğini işaret eder. Özellikle taşrada ayanlara şan ve şöretini artırmak için hâceganlık rütbesi verildiğini ve taşraya ferman gönderilerek bunların hâceganlığının kaldırılması gerektiğini belirtmiştir (Zararsız, 2017, s. 146-148). Penah Efendi, kısımda ise, doğrudan padişahı hedef alarak layık olmayan hâceganların padişahın fermanıyla kaldırılması gerektiğini belirtir.

Penah Efendi, mukataaların malikâne usulü ile hayatta olduğu müddet şartıyla idare edilmesini de eleştirmiştir. Ona göre bu durum tamamen gaflet le ortaya çıkan bir şeydir. Bir kazada birden fazla mukataanın olmasının karışıklığa neden olduğunu vurgulayan yazar, her

kazada bir mukataa olarak düzenleme yapılması ve düzenlemeden sonra da mukataaların tekrar malikâne sahiplerine iade edilmesini teklif eder (Zararsız, 2017, s. 150-151). Yazar bu kısımda devlet adamlarını genel olarak eleştirmiştir. Fakat zımnem padişah ve sadrazamı eleştirmiştir.

Sonuç

Osmanlılarda bu günkü anlamda muhalefetten bahsetmemiz mümkün değildir. Siyasî muhalefet, kavram olarak mevcut düzeni veya işleyişi, onun uygulayıcılarını eleştirme, ona karşı değişik bir davranış sunma gibi faaliyetlerle ele alındığında, XVI. yüzyılda Lütü Paşa'yı, muhalif bir şahsiyet olarak görebiliriz. Dolayısıyla bir muhalefetin yapacağı, sorunları tespit ederek çözüm önerilerinde bulunma görevini layıkıyla yerine getiren Lütü Paşa'dan Osmanlı Devleti'nde siyasî muhalefetin erken örneklerinden biri olarak söz edebiliriz.

Lütü Paşa, Asafname'de "Bu hakir, mansıb-ı vezarete geldikte ahval-i divan-ı al-i şanı hayli perişan bulmuşdum. Yapabildiğim kadar yedi sene bazı önlem ve düzenlemeler yaptım" diyerek, divanı çok perişan olarak bulduğunu ve bunu düzeltmek için çaba harcadığını söyleyerek, Kanuni dönemini tenkit etmiştir. Yine Lütü Paşa, "Olur, olmaz yere ulak için hüküm virmemek gerek. Ulak gibi, memalik-i Osmaniye'de, na-hemvar zulüm yokur. Ulak hükmü kati mühim olub umur-u saltanata zarar ihtimali olur yerde virmek gerekdir. Olur, olmaz yerde cayız değildir. Fukarayı halas için sadaretim zamanında menzil-i bargirleri bazı guşelerde vaz' itdim". Burada da Lütü Paşa, olur olmaz yere ulak verilmemesinin gerektiğini belirtir. Osmanlı ülkelerinde ulak kadar uygunsuz bir zulüm olmadığını belirtiyor. Yine Kanuni dönemini şiddetli bir şekilde eleştirmiştir.

Âli, birçok eserinde özellikle "Nushatü's-Selatin" de padişahı, vezirleri ve diğer devlet adamlarını tenkit etmiştir. Ülke genelinde paraların fakir halktan toplandığı, ancak tamamının askerin mühimmatı için harcanmadığı, kadı ve naipler arasında paylaşıldığı; Mısır, Şam ve Halep tüccarlarından her birinin heybeler dolusu binlerce altınının bulunduğu, ancak bu altınlardan vergi alınmadığı, oysa Fatih Sultan Mehmet zamanının zenginlerinden Pinti Hamit'ten on binlerce sikke altın yardım alındığı belirtilmektedir. Âli eserinde padişahların adil olması, halkın bütün yükünü üzerine alan padişahlar adaletli davranmak zorundadır. Önemli mevkilerin layık olanlara verilmesi, devlet hazinesinin yerli yerinde kullanılması, haksız kazanç ve vurgunculuğa müsaade edilmemesi gerektiği hususlarına yer verir. Yönetimin başında olan padişahın, yetkilerini yerinde kullanmasını, halka kendisini sevdirmesi ve tarih ilmiyle meşgul olmanın önemini vurgulayan müellif, padişahın ilim ehline gerekli desteği vermesi gerektiğine de işaret eder.

Hırzül-Mülûk, adlı eserde, müellifin görüp yaşadıklarını, çevresinde olup bitenleri not almak suretiyle uzunca bir süre içinde oluşturulmuş ve özellikle bazı devlet erkânının devlet düzeninin sarsılıp bozulmasına yol açan tutum ve davranışlarının padişah tarafından bilinmesini sağlamak amacıyla kaleme alınmıştır. Müellif bu işi bir görev saymış ve üzerine farz bildiği bu görevi yerine getirmiştir. Dikkat edildiği zaman, Hırzül-Mülûk, yazarı devlet düzeninin bozulmasının sebeplerini padişaha söylemeyi kendisine görev saymış ve bunu

kendisine farz gibi görmüştür. Yani mutlaka yapılması gereken, olmazsa olmaz olarak görmüştür. Dolayısıyla bir nevi yanlış yapılan şeylerin dile getirilmesi anlamına gelen muhalefeti kendisine bir görev olarak addetmiştir.

Kitâb-ı Müstetâb ta ise yazar, “Ayrıca vakit kaybetmeden bu nitelikleri olan bir kimseyi bulup derhal sadr-ı azamlığa tayin etmesi hususunda padişahıta uyarılmalıdır”. Diyerek padişahında uyarılması gerektiği vurgulanır. Yazar kendi dönemindeki siyasi sosyal ve ekonomik durumu, Koçi Bey’den daha geniş ve sistemli bir biçimde iletmiş ve bozukluklar ve nedenlerini şöyle belirtir: “Osmanlı devlet düzeninin ve eski kanunların bozulmasının esas nedeninin padişahın otoritesinin zayıflamasıdır. Zira padişah devletin ruhu sayılır. Önceden sadece vezir-i azam padişah adına iş yapardı, araya kimse girmezdi. Şimdi padişah adına doğrudan doğruya emirler verilmeye başlanmıştır. Sorumsuz kişiler bu otoriteyi kendi şahsi çıkarlarına alet etmektedirler. Otoritenin zayıflamasında padişahların devlet işlerine kayıtsızlığı da büyük rol oynamıştır. Bu zayıflık ise eyaletlerdeki kargaşalığın başlıca sebebidir. Buralarda artık padişah fermanına eskisi gibi aldırın yoktur. Yine yazar burada padişahın icraatlarına açıkça karşı çıkmaktadır.

Koçi Bey, padişahları çok usturuplu bir şekilde tenkit ediyor. Söze onları öven bir eda ile giriyor “Saadetli ve şevketlü, arslan saldırgan hakan hazretlerinin büyüklük dolu kalplerine gizli değildir ki, 1574 tarihine gelinceye kadar büyük vezirlerde tam bağımsızlık olup, vezir-i azam makamında olanların işlerine hiç kimse karışmazdı. Tayin ve azil işlerine ellerinde olup, padişahla onlar arasındaki muameleleri hiç kimse bilmezdi. Bu işlere karışmaya kimsenin cesareti olmazdı. O tarihten itibaren nedimler diğer padişah yakınları, padişah huzurunda meydan ve rütbelere bulup, saltanat işlerine karışır oldular.

Kâtip Çelebi, devlet düzeninde meydana gelen bozulmaların düzelmesi için, sahib-i seyf’in(kılıç sahibi)gelmesi gerektiğini belirtir. Sahib-i seyf’i diktatör olarak yorumlayanlar da olmuştur. Risalenin yazıldığı tarihte saltanatta bulunan IV. Mehmed’in henüz çocuk yaşta olduğu düşünülürse Hacı Halife’nin sahib-i seyf’ten kastettiği şeyin otorite sağlayacak bir sadrazam olduğu anlaşılır. Nitekim bir süre sonra, Köprülü Mehmed Paşa’nın gelip devlet işlerini düzene koyması böyle yorumlanmıştır. Burada açıkça padişahın otorite olmadığını, yönetimde zaaf olduğunu eleştirmiştir.

Defterdar Mehmet Paşa, Osmanlı devletinin en parlak dönemini düşünerek, devletin gerileme döneminin başlangıcında çevresinde gördüklerini eleştirmek için sesini en fazla yükselten aydınlarımızdan biridir. Hatta bu muhalefetinden dolayı canından da olmuştur. Aslında o sistemi değil, onun yönetiliş tarzını eleştiriyordu. Onun eleştirdiği şeyler devlette suiistimaller ve bozulmalardır. Yazar, devlet yönetiminde görev alacaklarda, zekâ, bilgi, namus ve tecrübenin temel özellikler olması gerektiğini savunur. Aydınımız, Osmanlı devletinde, bugünkü maliye bakanlığı diyebileceğimiz bir makamda bulunduğu için, devletin bozulma ve çökme nedenlerini herkesten daha iyi gözlemlemiştir. Onun belki de en çok takdir edilmesi gereken yönü şu sözleridir: “Memleketteki bütün servetin ve kuvvetin kaynağı olan

tebaaya zulüm edilmesine mani olacak her türlü gayretin gösterilmesi, vergi ödeyen halkın korunup gözetilmesi gerekir”.

İbrahim Müteferrika, bizzat şahısları hedef almadan, genel ifadelerle her konuda eleştiri yapmıştır. Mükemmel bir diplomat olduğu için, inceliklere dikkat ederek, hitap ettiği kesimi göz önüne alarak, söyleyeceklerini esirgmeden ifade etmiştir. O, taassup, tembellik ve ilgisizliğin baş düşmanıdır. Osmanlı'nın o günkü durumunu "hâb-ı gaflet" ve "kemâl-i tekâsül ile özetler. Müteferrika, karşısındakilerin ilmi seviyelerine göre, sözü fazla uzatmadan, oldukça edebi bir dille maksadını dile getirmiştir. Onun üslubu gerek ilmi usul ve gerekse fikir adamlığının ciddiyetiyle her yönüyle kendisini hissettirir. Yazar, genellikle sistemi değil, devlet adamlarını, suiistimalleri, bozulmaları tenkit eder.

Penah Efendi, mukataaların malikâne usulü ile hayatta olduğu müddet şartıyla idare edilmesini de eleştirmiştir. Ona göre bu durum tamamen gaflet le ortaya çıkan bir şeydir. Bir kazada birden fazla mukataanın olmasının karışıklığa neden olduğunu vurgulayan yazar, her kazada bir mukataa olarak düzenleme yapılması ve düzenlemeden sonra da mukataaların tekrar malikâne sahiplerine iade edilmesini teklif eder. Yazar bu kısımda devlet adamlarını genel olarak eleştirmiştir. Fakat zımnın padişah ve sadrazamı eleştirmiştir. Ayrıca Penah Efendi, sistemde işlemeyen ve aksayan kurumları da belirtir.

Kaynakça

- Abdülkadir, Ö. (1994). "Defterdar Sarı Mehmet Paşa", TDVİA, İstanbul.
- Adivar, A. A. (1982). Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Akün, Ö.F. (2002). Koçi Bey, TDVİA, Ankara, C. 26.
- Âşikkutlu, E. (2005). Muhalefet, TDVİA, İstanbul, C. 30, s. 402-403.
- Babinger, F. (1982). Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, Çev. Coşkun Üçok, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bursalı, M. T.(2000). Osmanlı Müellifleri, Haz. Mustafa Tatcı- Cemal Kurnaz, AnkaraC. III: Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım.
- Bursalı M. T.(1965). Osmanlı Müellifleri, İstanbul, III: Meral Yayınevi.
- Cansever, N. ve Kiriş, H. (2019). Osmanlı Devleti'nde Son Dönem Siyasal Hareketler, Partileşme Ve İdeolojik Arka Plan, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , (35) , 29-51.
- Çerçi, F. (2015). Gelibolu'lu Mustafa Âlî, Siyaset Sanatı- Nüşatü's- Selâtin, İnceleme-Sadeleştirme-Metin-Tıpkıbasım, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa, (1990). Devlet Adamlarına Öğütler-Osmanlılarda Devlet Düzeni (Nesayihî'l-Vüzera ve'l-Ümera veya Kitab-ı Güldeste-i Nizam-ı Devlete Mütteallık Risale), Derleyen ve Çeviren. Hüseyin Ragıp Uğural, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Doğuş, R. (2001). Esad Mehmet Efendi ve Bağçe-i Safa Enduz'u (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin), Burdur: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Eravcı, H. M. (2001). "Gelibolulu Mustafa Âlî'ninNushatü's-Selâtinde 1578-79 Trans-Kafkas Seferine Dair Eleştirileri ve Bunların Tarihi Önemi" Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C.III, sayı: I, s. 31-40.
- Eravcı, H. M. (2003). "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Nusret-nâmesinin Osmanlı Diplomatîği Bakımından Önemi" Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 4, s.5-20.
- Erdem, S. (1994). Ramiz ve Adab-ı Zurafa'sı, İnceleme-Tenkitli Metin- İndeks- Sözlük, Ankara.: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Fleischer, C. H. (1996). Tarihçi Mustafa Ali Aydın ve Bürokrat, Çev. Ayla Ortaç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gelibolulu Mustafa Ali, Kitabı Tarih-i Kühü'lAhbar, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, No: 920, va. 364 a.
- Gökbilgin, M. T. (1970). Lütü Paşa, MEBİA, C. 7, İstanbul.
- Gökyay, O. Ş. (2002). Kâtip Çelebi, TDVİA, Ankara, C. 25.
- Halası-Kun, T. (1997). "İbrahim Müteferrika" İ.A, Eskişehir, V/2.
- İbrahim Müteferrika, (1995). Usûlü'l- Hikem fî Nizâmi'l- Ümem, Haz. Adil Şen, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koçi Beg, (1997). Risâle-i KoçiBeg, Sadeleştirilen: Zuhuri Danışman, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Köse, E.(2020). Katib Çelebi, Siyasetname Nazariyesi, Düstûru'l- Amel liIslahî'l- Haleb, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Köprülüzade, M. F. (1927). Müverrih Ali'nin Bir Eseri, Hayat Mecmuası, İstanbul, II, sayı: 45.

- Kütükoğlu, M. (1991). Lütü Paşa Asâfnâmesi, (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi), Bekir Kütükoğlu Armağanı, İ. Ü. E. F., Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul.
- Lewis, B. (1993). Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Lütü Paşa, (1326). Asafname, İstanbul.
- Lütü Paşa, (1341). Tevârih-i Ali Osman, Neşr. Ali Bey, İstanbul.
- Lütü Paşa, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, No: 352.
- Mehmet Süreyya, (1311-1315). Sicill-i Osmanî, C. III, İstanbul: Matbaa —i Amire.
- Mehmet Ş. (1997). Gelibolulu Mustafa Ali ve Mevaidü'n- Nefais fi Kavaidü'l-Mecalis, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öz, M. (1997). Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Öz, Ş. (2017). Siyasî Muhalif Modeli Olarak Hz. Muhammed, Siyer Araştırmaları Dergisi, sayı: 1.
- Sarı, M. (1982). El- Mevârid, Arapça Türkçe Lügat, İstanbul: BaharYayınları.
- Savaş, A.İ. (1999). "Lahıya Geleneği İçinde XVIII. yüzyıl Osmanlı İslahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler", Bilig, IX, Ankara.
- Süleyman Penah Efendi, (1942). Mora İhtilali Tarihçesi veya Penah Efendi Mecmuası, Haz. Aziz Berker, Tarih Vesikaları, Haziran 1943- Mayıs 1943, C. II.
- Süleyman Penah Efendi, (2017). Mora İhtilali, Haz. Abdullah Zararsız, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şemsaddin Sami, (1397). Kâmûs-ı Türkî, İstanbul: Şifa Yayınları.
- Tietze, A. (1979-1982). Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581, Wien, I-II.
- Uğur, A. (1982). Asâfnâme-i Vezir Lütü Paşa, İslami İlimler Enstitüsü Dergisi, IV Ankara.
- Uğur, A. (1987). Osmanlı Siyâset-nâmeleri, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Uluçay, M. Ç. (1977). Koçi Bey, İ.A, İstanbul, C. 6.
- Yücel, Y. (1988). Osmanlı devlet teşkilâtına dair kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.